

સુખના માર્ગે જઈને, પાત્રી જેવું બન
 વિશાળ રાજા જેવું, (સી) પાત્રીને પાત્રી બન
 * * * * *
 (સી) સુખની માર્ગે, પરી પડે પડે
 પાત્રીને પાત્રી બન, પાત્રીને પાત્રી બન
 * * * * *
 પાત્રીને પાત્રી બન, પરી પડે પડે
 પાત્રીને પાત્રી બન, પાત્રીને પાત્રી બન
 (સુખના માર્ગે જઈને)

૧
 ૨
 ૩
 ૪
 ૫
 ૬
 ૭
 ૮
 ૯
 ૧૦
 ૧૧
 ૧૨
 ૧૩
 ૧૪
 ૧૫
 ૧૬
 ૧૭
 ૧૮
 ૧૯
 ૨૦
 ૨૧
 ૨૨
 ૨૩
 ૨૪
 ૨૫
 ૨૬
 ૨૭
 ૨૮
 ૨૯
 ૩૦
 ૩૧
 ૩૨
 ૩૩
 ૩૪
 ૩૫
 ૩૬
 ૩૭
 ૩૮
 ૩૯
 ૪૦
 ૪૧
 ૪૨
 ૪૩
 ૪૪
 ૪૫
 ૪૬
 ૪૭
 ૪૮
 ૪૯
 ૫૦
 ૫૧
 ૫૨
 ૫૩
 ૫૪
 ૫૫
 ૫૬
 ૫૭
 ૫૮
 ૫૯
 ૬૦
 ૬૧
 ૬૨
 ૬૩
 ૬૪
 ૬૫
 ૬૬
 ૬૭
 ૬૮
 ૬૯
 ૭૦
 ૭૧
 ૭૨
 ૭૩
 ૭૪
 ૭૫
 ૭૬
 ૭૭
 ૭૮
 ૭૯
 ૮૦
 ૮૧
 ૮૨
 ૮૩
 ૮૪
 ૮૫
 ૮૬
 ૮૭
 ૮૮
 ૮૯
 ૯૦
 ૯૧
 ૯૨
 ૯૩
 ૯૪
 ૯૫
 ૯૬
 ૯૭
 ૯૮
 ૯૯
 ૧૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૦૧૨૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિરોધાત્મક

વિષય ટ- : ૩

વિજય વાર્તામાળા,

ૐ

પુસ્તક પહેલું.

વીરાંગના.

(શિવાજી મહારાજના સમયની દેશાભિમાનથી
ઉછળતી ઐતિહાસિક કથા.)

લેખક:-શ્રી. ચાગેશ.

વત ૧૯૭૯.

આવૃત્તિ પહેલી.

. સ. ૧૯૨૩.

પ્રત ૨૦૦૦.

પ્રકાશક.

વિજય સાહિત્ય મંદિર.

ડૉ. મુલતાનપરા-વડોદરા.

મૂલ્ય છ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીસાઈટ-સંગ્રહ
૬-૧૨

આ પુસ્તક સુરત લીમડાચોકમાં આવેલા “દેશી-મિત્ર” પ્રેસમાં
મગનલાલ વનમાળીદાસે છાપ્યું અને વિજય સાહિત્ય મંદિર
વડોદરા માટે, સ્મૃતિહરચમશેસહેતાએ પ્રકટ કર્યું.

આ પુસ્તકના સર્વ હકક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

भारतवर्षी वीसंगमाओमे।

અમારા એજંટો.

મુંબઈ.

શ્રી મણિલાલ કેશવજી શાહ.

C/o કચ્છી અઠવાડિક ઑફિસ

નં. ૨૦૬-૨૧૩, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ.

મેસર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

ઠે. પાયધુની; મુંબઈ.

સુરત.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર.

ઠે. કેળાંપીઠ, સુરત.

નવયુગ પ્રકાશન મંદિર.

ઠે. લીમડાચોક, સુરત.

વડોદરા.

મોહનલાલ મનસુખલાલ.

લહેરીપુરા.

ગામે ગામ એજંટો જોધએ છે

સરતો મંગાવો.

ઉદ્દેશ

આ દેશમાં અત્યારે નવચેતનની જ્યોત પ્રકટેલી છે ત સમયે બીજાં બીજાં ક્ષેત્રોની સાથે સાહિત્યનું ક્ષેત્ર પણ સંકુચિત મટી વિસ્તૃત બન્યું છે. લોક જાગૃતિના કાર્યમાં સાહિત્ય અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને એ બાબતનો પુરાવો, ગુજરાતમાં હુમણાં હમણાં ઠેર ઠેર ઉઘડેલાં પ્રકાશન મંદિરો અને સાહિત્ય મંદિરો પૂરો પાડે છે. આજે ‘વિજય સાહિત્ય મંદિર’ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે, એ પણ પેલી નવચેતનની જ્યોતના પ્રતાપેજ !

આ મંદિરે તરપૂથી પ્રકટ થતી આ વાર્તામાળાનો ઉદ્દેશ લોકોને ગમ્મતની સાથે જ્ઞાન તથા આનંદની સાથે બોધ આપવાનો હોઈ, તે ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીનેજ આ માળાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવશે. બજારમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓથી લોકસમૂહ કેટલો આડો દોસ્વાય છે એ વાત હવે સમજાવવી પડે તેમ નથી. એવી હુદ્ર ચોપડીઓનો પ્રચાર થાય તેના કરતાં લોકો એવી ચોપડીઓ વાંચ્યા વગરના રહે એજ શ્રેયસ્કર છે. હલકી વૃત્તિને પોષનારા અને નીચ વિચારો ફેલાવનારા એવા ગંદા સાહિત્યને આપણે જેમ અને તેમ જલદી દેશપાર કરીએ એજ ઉચિત છે. લોકજાગૃતિને અંગે જનમેલા સાહિત્ય શોખના પ્રવાહને જો આપણે આમ આડે રસ્તે વહેવા દઈશું તો શું પરિણામ આવશે તે કદખી

શકાતું નથી. આવા ગંદા સાહિત્યને મારી હઠાવે તેવું ઉચ્ચ શ્રેણીનું સાહિત્ય ઠેર ઠેર વેચાવા માંડે તો અમુક અંશે તેનો નાશ નજીક આવે ખરો. અમે આ સાહસ ઉપાડી લીધું છે તેમાં બીજી ઇચ્છાઓ ઉપરાંત આ એક ઇચ્છા પણ કારણભૂત છે. અમારો ઉદ્દેશ શુદ્ધ હોવાથી અમને આશા છે કે લોકસમૂહ અમારા આ સાહસને જરૂર વધાવી લેશે.

इति नमः ।

જન્મષ્ટમી
સં. ૧૯૭૬.

}

વિજય સાહિત્ય મંદિર.
વડોદરા.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ છું દુશ્મનનો પડાવ	૧
૨ જીં સંવાદ	૭
૩ જીં એ કોણ ?	૨૦
૪ થું પરિચય	૨૪
૫ મું રાજદ્રોહી	૩૧
૬ હું મિલાપ	૩૭
૭ મું રોકડો જવાબ	૪૩
૮ મું કારસ્થાન	૪૯
૯ મું બહોબસ્ત	૫૩
૧૦ મું તૈયારી	૫૮
૧૧ મું મસલત	૬૨
૧૨ મું સમર્થ શ્રીરામદાસ	૭૨
૧૩ મું વાઘનખ	૭૭
૧૪ મું સજા	૮૨
૧૫ મું વીરાંગના	૮૮

અમારાં નવાં પુસ્તકો.

૧ પતિપરાયણા એનિટા (છપાય છે.)

ઈટલીના ઉદ્ધારક વીર ગેરિબાટ્ટીની પતિ પરાયણા સ્ત્રી એનિટાની દિલ ઉશ્કેરનારી કથા.

૨ સ્વરાજ્ય ગરબાવળી. (નવરાત્ર પહેલાં બહાર પડશે) અસહકારયુગને અનુસરીને રચવામાં આવેલા ગરબાઓની આ ચોપડી દરેક સ્ત્રીએ ખરીદવી જોઈએ.

૩ સપ્તરે શક્તિપુર. (છપાય છે.)

બ્રહ્મચર્યનો મહિમા દાખવનારી સુંદર વાર્તા.

૪ આશા દેવી (ટુંક સમયમાં બહાર પડશે)

પોતાના પ્રિયતમની ખાતર ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી જીવેલી એક અદ્ભૂત સ્ત્રીની છક કરી નાખનારી કહાણી.

વિજય સાહિત્ય મંદિર.

ઠે. મુલતાનપરા-વડોદરા.

વી રાંગ ના.

પ્રકરણ પહેલું.

—:૦:—

દુશ્મનનો પડાવ.

મથેરાન કે મહાબળેશ્વર જેવી રીતે હવા ખાવાનાં સ્થળો તરીકે હાલ વખણાયેલાં છે તેવીજ રીતે દક્ષિણમાં કોલ્હાપુર સંસ્થાનમાં પન્ડાલગઢ એક સાફ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના સ્થાપક છત્રપતિ શ્રી શિવાજી મહારાજની કારકીર્દી દરમિયાનના પન્ડાળગઢનો વૈભવ ક્યાં અને ક્યાં એ તવારીખમશહૂર ગઢની સાંપ્રત કાળની સ્થિતિ ? અત્યારે તેમાં જમીન આસમાનનો ફરક પડી ગયો છે. જે ઓરડામાં બેસી પોતાના સ્વામીનિષ્ઠ સહુકારીઓ સાથે છત્રપતિ મહારાજાએ રાજ્યસ્થાપનાને લગતી અનેક મસલતો કરી હતી, જે ભયંકર લોચરાંમાંથી ગુપ્ત માર્ગે રાતકરાત ન બેતાં પોતાના જીવ મુઠ્ઠીમાં રાખી હબરો નરવીરાએ દોડી જઈને છત્રપતિને સહાય કરી હતી અને જે ધુરઝો પરથી બરાબર નેમવાળા તોપના ગોળાઓ છોડીને છત્રપતિએ મોગલ દળમાં હાહાકાર વર્તાવ્યો હતો અને હિંદુશાહીની જબરદસ્ત ધમિરત ઉભી કરી હતી, તે ઓરડાઓ, તે લોચરાંઓ અને તે ગુપ્ત માર્ગો તેમજ તે ઉંચા ઉંચા ધુરઝો—આ બધું અત્યારે કાળની ભયંકર જ્વાળામાં હોમાઈ ગયું છે ! આજે તેમાંનું કંઈજ નજરે પડતું

નથી. હવે પન્હાગગઢ માત્ર હવા ખાવાના સ્થળ તરીકેજ પકાય છે. હાલ ત્યાં મોટી મોટી પહોળી સડકો થયેલી હોવાથી જે સ્થાન પર ચડવા માટે અગાઉ મુશીબતો વેઠવી પડતી અથવા ત્યાંના લોભીયાઓની મદદ લેવી પડતી તે સ્થાન પર અત્યારે સાચકલો અને મોટરો સુસવાટ કરતી આવજા કરી રહી છે. કાળનો પ્રભાવ આવો છે !

પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પણ ગઢનું કુદરતી સૌંદર્ય હજી પણ આહ્લાદજનક છે. ગઢની તળેટીએ આવેલું શ્રી રાધેબાનું તળાવ, છત્રપતિની ગ્રામદાનીમાંથી અધ્યાપિ અખંડ રહેલી ધીની પ્રચંડ દીવી, શ્રી જ્યોતિર્લિંગનાં સદા સર્વદા દર્શન થઈ શકે એટલા ખાતર ખાંધવામાં આવેલો ઉચ્ચ રાજમહાલ વિગેરે, હજી પણ છત્રપતિના વૈભવની ઝાંખી કરાવી રહ્યા છે. ગઢની આસપાસ આવેલી ધીચ આંખાવાડી, મધુર સુગંધિ વડે આખા ગઢને સુવાસિક કરનારા ચંપાના ઝાડો, નાના પ્રકારનાં ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પોના ભારને લીધે નમી ગયેલી વનરાજી તથા રંગ-મેરંગી માટીના ઢગલા, વિગેરે દૃશ્યો હજી પણ જોનારાઓને તલ્લીન બનાવી દે છે. વળી એક બાબુથી ખળખળ વહેતી પંચગંગા અને ખીજી બાબુથી જાણે આકાશ સાથે વાતો કરી રહ્યો હોય એવો પર્વતરાજ, આ બન્ને દેખાવો જોતાં મનુષ્ય ધ્વજસ્વી લીલાના શુભાનુવાદ ગાવા લાગી જાય છે અને આવા દુર્ગમ સ્થળ પર જવાના માર્ગને સુગમ કરી મૂકનારા હજારો સ્વામિનિષ્ઠ મહાસપ્તવીરો માટે આપણા મોંમાંથી ધન્યવાદના ઉદ્ગારો નીકળી જાય છે. પરંતુ આપણે એ વૈભવશાળી દિવસ ગયો એટલુંજ ખોલી આપણે નિઃશ્વાસ મૂકી બેસી રહીએ છીએ ! જળરહસ્ત કાળચક્રના સપાટામાં તે વૈભવના, તે વૈભવશાળી પુરૂષોના અને તેઓના અદ્વિતિય બાહુબળનું દિગ્દર્શન

કરાવનારા સ્થાનના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છે અને તે સઘળું હવે સ્મૃતિપથમાંથી પણ દૂર થવા લાગ્યું હોય એવો ભાસ થઈ રહ્યો છે !

આપણી આ નાનકડી વાર્તાનો સમય શ્રી શિવાજી મહારાજના સંપૂર્ણ વૈભવશાળી અમલનો છે. એ વખતે શ્રી શિવાજીની હાક આખા મહારાષ્ટ્રમાં હતી. છત્રપતિની રાજ્ય સંસ્થાપનાની એકંદર યોજના જોવાથી આપણને માલુમ પડે છે કે તેને લીધેજ તેઓ ઝાઝું જીવી શક્યા ન હતા. મહારાષ્ટ્ર શાહીનાં હુંદુલિ સારા હિંદમાં કોઈપણ પ્રકારે અખંડ ગડગડતાં રાખવાં એ એકજ વિચાર તેમની સમક્ષ સદૈવ રહ્યા કરતો હોવાથી સુખ-રાજ્યસુખ એ શબ્દ સુદ્ધાં તેમને કાને પડવા પામ્યો ન હતો ! રાનજંગલમાંથી અને ગુફાખખોલોમાંથી પોતાના માવળા લોકોને પોતાની સાથે લઈને કોઈ વખત તેઓ પોતે હલ્લાઓ લઈ જતા અને કોઈ વખત દુરભનના હલ્લાની સામે થતા. આ પ્રમાણે તેમને સતત કાર્યમાં જોડાઈ રહેવું પડતું અને કદાપિ સ્વસ્થ થઈને તેઓ બેસવા પામ્યા ન હતા. આટલા કષ્ટ અને શ્રમથી મેળવેલા સિંહાસનનો ઉપભોગ તેઓ એક દિવસ પણ સુખેથી કરી શક્યા ન હતા અને જેટલો સમય તેઓ બચાવી શકતા તે સઘળો યુદ્ધને લગતી મસલતોમાં કે દુઃખીઓનું દુઃખ નિવારણ કરવામ પસાર થઈ જતો હોવાથી તેઓ ગૃહસંસારમાં પણ ભાગ લેવાની પુરસદ મેળવી શકતા ન હતા.

મહારાષ્ટ્રશાહીની જળરહસ્ત ઈમારત ઉભી કરતાં છત્રપતિને કેવા કેવા ભયંકર સંજોગોની સામે થવું પડ્યું હતું ? મોગલ બાદશાહ અને તે પણ ઔરંગઝેબ જેવો બાદશાહ, જેનું નામ સાંભળતા અત્યારે પણ આપણને કંપારી છૂટે છે, તે તેમનો

મહાન્ શત્રુ હતો. આવા મહા બળવાન્ બાદશાહ સાથે દુશ્મનાવટ રાખી પોતાના હેતુને સફળ કરવો એ કંઈ નાનીસૂની વાત ન હતી. પરંતુ ધન્ય હો છત્રપતિને ! તથા તેમના ચરણમાં જીવન સમર્પણ કરી પોતાના અમૂલ્ય પ્રાણ અર્પી દેનારા તાનાજી અને હીરાજી જેવા પુરૂષસિંહ મહારાષ્ટ્રવીરોને ! તેજ મુઠ્ઠીબર માવળા લોકોનાં અતુલ પરાક્રમના જોર પર આપણા ‘પહાડકા ચુવા’ છત્રપતિએ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરી હતી તથા મહારાષ્ટ્રશાહીની ડુહાઈ સારા મહારાષ્ટ્રમાં ફેરવી હતી. અસ્તુ. છત્રપતિના લોકોત્તર ગુણોનું તથા તેમના સ્વામીનિષ્ઠ અનુયાયીઓનાં અનુપમ પરાક્રમોનું વર્ણન કરીએ તેટલું થોડું છે !

આ વાર્તાનો વખત ધાંધલનો હોવાથી ગઢ પર લશ્કરી બહોળસ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો. મોગલ બાદશાહના મોટા મોટા સરદારો અફઝુલખાન, શાહીસ્તખાન વિગેરે ગઢની નજીકમાં છાવણી નાખીને પડેલા હોવાથી દિવસે પણ કોઈ મનુષ્ય સહસા અહીંતહીં દેખાતો ન હતો. તો પછી ગઢ ઉતરવાની વાતજ ક્યાં કરવી ? સરદાર અફઝુલખાન તવારીખ-મશહૂર છે. આ તે જ સરદાર કે જેને છત્રપતિએ વાઘનખથી ચમસદનમાં પહોંચાડી દીધો હતો. શિવાજીના વાઘનખથી કયો વાત્સક અબજયો હોય ? કહેવાય છે કે સરદાર અફઝુલખાન મહા વીર હતો અને એવા જબરહસ્ત દુશ્મનની સામે થવાનો વખત નજીક આવેલો હોવાથી ગઢ ઉપર ત્યાં ત્યાં એક ભતની ચિંતા ફેલાયેલી જણાતી હતી અને પ્રત્યેક જાણુ છત્રપતિ હવે શું કરે છે તેની અત્યંત આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તરૂણ વીરોમાં તો શું પણ સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકોમાં સુદ્ધાં ‘અફઝુલખાન’ એજ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. વળી વધારે દિલ્લગીરીની વાત તો એ હતી કે અફઝુલખાનને કોઈએ પ્રત્યક્ષ

જોયો ન હતો અને જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી જાતના વેશપલટા કરવાની તેને ટેવ હતી. આથી ખાન કયા વેશમાં ગઢ પર આવશે એ કંઈ માલૂમ પડે તેમ ન હતું. આ કાજુને લીધે ગઢ ઉપરનો પ્રત્યેક મનુષ્ય વિલક્ષણ કાળજી રાખીને પોતપોતાના માટે ખાસ બંદોબસ્ત રાખતો હતો. એટલે કે કુટુંબનો વડીલ પોતાના આખા કુટુંબની સંભાળ લેતો હતો.

હરપળે કટોકટીનો મામલો ઉભો થવાની ધાસ્તી હોવાથી સૂર્યાસ્ત પછી ગઢ ઉપર કોઈપણ શખ્સે દીવો કરવો નહિ એવો સખ્ત હુકમ છત્રપતિ તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. આ હુકમનો અમલ બરાબર થાય છે કે નહિ એ જોવા છત્રપતિ ધૂપા વેશે રાત્રિના સમયે ગઢ ઉપર ફર્યા કરતા હતા. શિવાજી મહારાજ અત્યંત માયાળુ હતા અને પ્રજાજનોનું પોતાના પુત્રોની માફક રક્ષણ કરતા હતા. આથી પોતાની સુશીલિતો મહારાજાની સમક્ષ રજુ કરવામાં પ્રજાને કોઈપણ પ્રકારની ખીક લાગતી ન હતી. પરંતુ છત્રપતિ કાયદાની બાબતમાં પોતાના છોકરાને પણ ક્ષમા આપનારા ન હોવાથી પ્રજા પર તેમની ધાક પણ ઘણી હતી. આથી તેમના હુકમનું બરાબર પાલન થયું હતું એવું છત્રપતિ જોઈ શક્યા હતા તથા પ્રજાજનો તેમની ચિંતામાં ભાગ પાડી રહ્યા છે એ પણ તેમને સ્પષ્ટ જણાયું હતું.

સમય ચિંતાનો હોવાથી પ્રત્યેક જણ પોતાની, પોતાના દેશની તથા પ્રજાપાલનદક્ષ રાજાની ફીકર કરી રહ્યા હતા. ખાનની સેના પ્રપંચી હતી અને તેના સૈનિકોના અત્યાચારોની નિત્ય નવી નવી બખરો ગઢ પર આવતી હોવાથી ગઢ પરનાં સૌખ્યોને ખાસ્તી લાગતી હતી. યુદ્ધ પ્રસંગ આવી પડ્યા પછી સર્વે પુરૂષો રણસંગ્રામમાં જવાના એટલે પ્રત્યેક ઘરમાં

એને લગતી ચિંતા દાખલ થઈ હતી. કોઈ પોતાના પુત્ર માટે, કોઈ પોતાના ભાઈ માટે, કોઈ પ્રેમાળ સ્ત્રી પોતાના પતિ માટે, આમ દરેક વ્યક્તિને કોઈ ખીણ વ્યક્તિ માટે ચિંતા થતી હતી. પ્રત્યેક ઝૂંપડામાં સુદ્ધાં જે તે પ્રકારની ચિંતા હોવાથી સર્વત્ર વિષણુતા ફેલાઈ રહી હતી.

યુદ્ધ પ્રસંગમાં દરેક સ્થળે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેજ સ્થિતિ થાય છે. અફઝુલખાનના સિપાહીઓનો ત્રાસ હોવાથી વિશેષ પ્રકારની ચિંતા ઉપસ્થિત થાય અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને ધાસ્તી લાગે એ તો સ્વાભાવિક જ છે. આવા સમયે ગઢ ઉપરના દરેક ઘરમાં શું ચાલે છે તે જોવા માટે જોનારનું હૃદય પથ્થરનું બનેલું હોવું જોઈએ. માતા, પિતા, સ્ત્રી તથા બાળકોનું કરૂણાજનક રૂદન તથા યુદ્ધમાં જનારા વીરોનું તેમને આશ્વાસન-આવાજ દેખાવો જ્યાં ત્યાં નજરે પડતા હતા. આ પ્રસંગે વીરોનું હૃદય એક બાજુથી લીડવા માટે આતુર થઈ ઉછાળા મારી રહ્યું હોય એ તો કુદરતી છે. અફઝુલખાન પડાવ નાખીને પન્હાળગઢ આગળ પડ્યો હતો તે વખતે પન્હાળગઢમાં સાર્વત્રિક સ્થિતિ આવી હતી.

પ્રકરણ બીજું.

—:૦:—

સંવાદ.

મધ્ય રાત્રિનો સમય વીતી ગયો હતો. ગઢ પાસે પડેલા શત્રુદળ વિષે આખો ગઢ જાણે વિચારમાં મશગૂલ થઈ ગયો હોય એવી અખંડ શાંતિ ગઢ ઉપર પ્રસરી રહી હતી. કોમળ બાળકો પોતાના પિતાં રણસંઘ્રામે જશે અને કદાચ પોતાને કાયમનો વિયોગ ખમવો પડશે એમ ધારી આજ રાતે છેલ્લી વખત તેમના પડખામાં લપાઈને શાંતિથી નિદ્રા લઈ રહ્યા હતા. પતિલકૃત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ યુદ્ધમાં જશે એવું સાંભળી તેમના જીવન વિષે શંકાશીલ બની પતિના પગ આગળ અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલી હતી. વળી કેટલાક વૃદ્ધ પુરૂષો અને વયોવૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પોતાના તરૂણ પુત્રો યુદ્ધમાં જઈ કીર્તિ દેવીને વરે અને છત્રપતિનો જય થાય એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે તેઓ એકાદ ડૂસ્કું ખાઈ જતા હતા. આવા સમયે આખું જગત્ વિશ્રાંતિ લઈ રહ્યું હતું પરંતુ ગઢ પરના એક ઘરમાં આજે નિદ્રાદેવી ઘુસી શકી ન હતી.

આ ઘર કંઈ મોટું ન હતું અને વળી તે તફન જૂની પદ્ધતિનું હતું. બહાર એક નાનીશી ઓસરી અને તેની અંદર તેવડુંજ એક નાનું ઘર હતું, જેમાં એક પરદો ટાંગીને એક જૂદી કોટડી બનાવવામાં આવી હતી. દિવસ ખતમ થયા પછી ગઢ ઉપર દીવો કરવાની તો સજ્જત મનાઈ હતી અને

આજની રાત અંધારી હતી એટલે તે ઘરની અંદરનો ભાગ જોવા માટે કંઈ સાધન ન હતું. પણ અમારા જોવા લેખકોને શું ? અમને તો ક્યાંઈ મનાઈ નથી હોતી. વિષયી પુરૂષના અંતઃકરણમાં તેની માશુક વિષે આવતા પ્રેમમય વિચારો, વિરહિણી તરૂણીના દિલમાં જવાળા પ્રકટાવનાર તેના પ્રિયકરની યાદ, દેશપ્રીતિવાળા એકાદ સ્વદેશવીરના હૈયામાં જગતી દેશ-ભક્તિની અસંખ્ય કલ્પનાઓ વિગેરે જે જે કંઈ સામાન્ય ચર્મચક્ષુઓને અગોચર હોય તે તે સઘળું અમારી સમક્ષ કેવળ ઇચ્છા માત્રથી હાજર થાય છે ! તો પછી આ નાનીશી ઝુંપડીની તે શી ખિસાત ? અંધારું હોય તેથી શું ? અંદર ચાલી રહેલો પ્રકાર જાણે દિવસે ચાલતો હોય તેવી રીતે અમને સાફ સાફ દેખાઈ રહ્યા છે. તે નાની કોટડીના પરદાને ટેકીને સુમારે પીસતાલીસ વર્ષની વયનો એક ગૃહસ્થ ત્યાં ખેઠેલો છે અને તેની સામે સુમારે સત્તર વર્ષની એક તરૂણ બાળા પોતાનો ડાબો હાથ પોતાના કોમળ કપાળ પર રાખીને તે ગૃહસ્થ તરફ ચિંતાભરી નજરે જોતી બેઠી છે. ઝુંપડીમાંના અસખાળ તથા તેના દિદાર ઉપરથી ત્યાં રહેનારા મરાઠા જ્ઞાતિના હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ત્યારે હવે ચાલો વાચક ! આપણે એ બન્નેનો વાર્તાલાપ ગૂંપચૂંપ સાંભળીએ.

તે ગૃહસ્થના મગજમાં શો વિચાર ચાલી રહ્યો હશે એ કોને ખબર ? લાંબો વખત ખિલકુલ બોલ્યા ચાલ્યા વગર તે બેઠીજ રહ્યો. કંઈપણ બોલવું એવા હેતુથી શબ્દો ઠેઠ હોઠ સુધી આવતા હતા. પણ તે શબ્દો ઉચ્ચારવાનું તેનામાં ધૈર્ય ન હોય એમ તે શબ્દો તેને પાછા ગળી જવા પડતા હતા, પરંતુ તેના હૃદયમાંથી ઘડી ઘડી ઉપર ઉભરાઈ આવનારી અનેક વિચારલહરીઓનો આવો જળરહસ્યીથી અવરોધ ક્યાં લગી થઈ શકે ?

પેલી તરૂણી બાળા અત્યાર સુધી પોતાનાજ વિચારોમાં
ઝડપી હોવાથી તેનું આ બાળુ બિલકુલ લક્ષ ન હતું. તેનું
અંતઃકરણ પણ કોઈક વિલક્ષણ કલ્પનાતરંગો વડે કલુષિત
થયેલું હતું પરંતુ તે ગૃહસ્થના-તેના પિતાના ક્ષણે ક્ષણે વધતાં
જતાં ડુસ્કાં સાંભળી તેને એકદમ ભાન આવ્યું અને આવો
અણુધાર્યો બનાવ ભેધ ગભરાઈ ગયેલી તે તરૂણીએ પોતાના
બાપના ગળાની આસપાસ પોતાના હાથ વીંટાળ્યા.

થોડાક વખત સુધી તો તે તરૂણીના મોંમાંથી એક અક્ષર
પણ નીકળ્યો નહિ. વળી આવો પ્રકાર દશ મીનિટ ચાલવા
છતાં તેના બાપની વૃત્તિમાં રતિમાત્ર ફેરફાર નજરે પડતો
ન હતો. આથી આજનો પ્રસંગ કંઈક વિલક્ષણ હોવો ભેધએ
એમ જણાવાથી તરૂણીએ પોતાનો બાહુપાશ છોડ્યો અને
પોતાનાં આંસુ લૂછી નાખી તે પોતાનો કામળ જમણો હાથ
પિતાના એક ખભા પર મૂકી ધીમેથી બોલી, “પિતાશ્રી !
આજે તમે આ શું આદ્યું છે ? સાંજથી હું ભેધ રહી છું કે
તમે બહુ ઉદાસ અને ચિંતાતુર દેખાઓ છો. શું કોઈએ
દરબારમાં તમારું અપમાન કર્યું છે કે કોઈ એલફેલ
બોલ્યું છે ?”

છોકરીના આ શબ્દો સાંભળતાંજ તે ગૃહસ્થ બોલ્યો,
“ના રે બાપુ ના. આવી ભગતીજ કલ્પના કદાપિ ના કરતી.
દરબારમાં મારું અપમાન ? મારા ભોળા શિવરાયના દરબારમાં
અપમાન એ શબ્દની પણ કોઇને ખબર નથી. અમે તેમના
નોકરો કહેવાઈએ છીએ પણ ખરું કહીએ તો અમે છત્ર-
પતિના હૃદયમણિ છીએ. છત્રપતિ ખુદ મને ચાહે છે તો
પછી અમી સાથે એલફેલ બોલવાની હિંમત જ કોણ કરી
શકે ?”

પોતાના સેવકોં ઉપરનો છત્રપતિનો આ લોકોત્તર પ્રેમ સર્વ કોઈને વિશ્રુત છે એટલે તે આળતમાં ખિલકુલ મતલેદ નથી. પરંતુ આટલું તો નક્કી છે કે સેવાધર્મ એકંદર અતિ વિષમ છે. આ ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં વચમાં કેટલાયે કસોટીના પ્રસંગો જરૂર આવવાના અને તે બધાને નિભાવી લઇને તેમાંથી સહીસલામત બહાર નીકળી જવું એ બહુજ જૂજ સેવકોનાં કીસ્મતમાં લખેલું હોય છે. આ નિયમને જોતાં કદાચ આજ કંઈ નવુંજૂનું થયું હશે અને તેને લીધેજ પોતાના પિતાને આ વિષાદ થયો હશે એમ પ્રથમ તો પેલી યુવતીને લાગ્યું હતું પરંતુ પોતાના આ શબ્દો સાંભળીને તેનો જામ દૂર થયો. ત્યારે હવે તેના શોકનું કારણ શું હશે એ સવાલ પર યુવતી વિચાર કરવા લાગી. થોડી વાર પછી વળી તેણે પોતાના આપને તેના ખેદનું કારણ પૂછ્યું, જેનો ઉત્તર આપવાને બદલે તે ગૃહસ્થની સુખસુદ્રા મલીન થઈ. તે શંકાશીલ નજરે આમતેમ જોવા લાગ્યો અને વળી તેની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી.

છોકરીથી આ દેખાવ સહી શકાયો નહિ અને પોતાના આપના હૃદયમાં ભારે શોકાગ્નિ બળી રહ્યા છે અને તેનું કારણ પણ તે દર્શાવતા નથી, એ વિચાર આવતાં તેને બહુ માહું લાગ્યું. તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને ફૂટકાં ખાતી ખાતી તે બોલી, બાપુજી ! હું ક્યારની પૂછ્યા કરું છું પણ આજે મારા તરફ તમારું ખિલકુલ લક્ષ નથી ! શું આજે હું તમને પારકી છોકરી દેખાઉં છું ? આવો શોક કરતાં મેં તમને આખી જીંદગીમાં જોયા નથી. આજે તમને એકાએક શું થયું છે ? આજ સુધી તમે મારાથી કંઈજ છૂપાવ્યું નથી. આમ છતાં આજે જ મારા તરફ આટલા નિષ્કુર કેમ બન્યા

હો ? તમારુ જીવન કેમ ચેન નથી. મને કહો અને તમારા દુઃખમાં મને થોડાઘણા ભાગ લેવા દો ! ”

પોતાની પુત્રીના આ ગળગળા કરી નાખનારાં વાક્યો સાંભળી તે ગૃહસ્થ વધુ ડૂસ્કાં ભરવા લાગ્યો અને અત્યાર સુધી ચાલુ રહેલાં તેનાં આંસુ ખમણા વેગે પડવા લાગ્યાં. તેનાથી થોડીવાર સુધી તો બોલાયું નહિ પરંતુ જો પોતે કશે જવાબ આપે નહિ તો તેની સરળ અને ભોળી પુત્રીને વિના-કારણ દુઃખ થાય અને તે ચિંતાતુર રહે એવું લાગવાથી તે બોલ્યો, “બેટા ! હું ન કહું એવી તે મારી પાસે કયી છૂપી વાત હોય ? તું મારી એકની એક છોકરી છે તો પછી તારાથી એકાદ વાત હું ગુપ્ત રાખું એવો તને સંશય કેમ થાય છે ? પુરૂષ જેવો પુરૂષ હોઈ હું આજે એક સ્ત્રીની માફક શોક કરું છું એટલે તને અચ્ચેના થતો હશે એ હું કબૂલ કરું છું, પરંતુ હું શું કરું ? મારા હૃદયની જે એક કાળ-જીએ માફ માથું ફેરવવા માંડયું છે તેનો નામનિર્દેશ સુદ્ધાં તારા પરના મારા પ્રેમને લીધે મારાથી થઈ શકતો નથી. મોહ ઘણાજ કઠિન હોય છે પણ અપત્યમોહની કઠિનતા તો નિરવધિ ! તેની વેદના ઘણી તીવ્ર હોય છે.”

“પણ બાપુજી ! મારા પરના પ્રેમને લીધેજ જો તમે આ પ્રમાણે મૂળા બેગ્રીને અંદરને અંદર ઓસવાયા કરશો તો પછી માતા પરનો તમારો પ્રેમ ખરો શાનો ? ” છોકરી કંઈક દબાયેલે સ્વરે બોલી, “મારા પર તમારી પ્રીતિ હોય અને હમણાંનો તમારો શોક મારી જ ખાતર હોય, તો તેનું કારણ મને શા માટે સમજાવવામાં ન આવે ? ગમે તે હો, જે બાબતમાં મારો સંબંધ છે અને વળી જેને લીધે તમારા જીવને દુઃખ થાય છે તે બાબત મારે સાંભળવી જ જોઈએ.”

“તારો આગ્રહ જ છે ત્યારે સાંભળ.” આમ બોલીને તે ગૃહસ્થ આગળ બોલ્યો, “આપણા ગોપ્રાદાણ પ્રતિપાલક છત્ર-પતિ મહારાજ ઉપર હાલ તુરત કંઈક પ્રસંગ આવી પડ્યો છે એ તો તને ખબર જ છે.”

“હા, મોગલોનો સરહાર અફઝુલખાન ન્યોતિયાની ટેકરી પર્યંત આવી પહોંચ્યો છે એમ કહેવાય છે પણ તે વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે કેને ખબર ?” છોકરી બોલી.

“સાચું, સાવ સાચું.” તે ડાસો જરા ધીરથી બોલ્યો, “ખરી ખબર જાણવા ગઠ ઉપરની સ્ત્રીઓ ખાલીપીલી તલપાપડ થઈ જશે એમ ધારી આ હુકીકંત ઘરમાં કોઇને પણ કહેવી નહિ એવો શિવાજી મહારાજનો સખ્ત હુકમ છે. મેં પણ એ હુકમ આજ લગણુ ખરાબર પાળ્યો છે પરંતુ તારી આગળ જ હું લાચાર થયો છું.”

“પણ બાપા ! મારી પાસેથી તમારી ગુપ્ત વાત બહાર જશે, એવું તો તમને લાગતું નથી ને ?”

“ખિલકુલ નહિ. એવી સામાન્ય સ્ત્રીઓમાં હું તારી ગણના કરતો નથી. તારી પાસેથી ગુપ્ત વાત બહાર જનાર જ નથી એવી મારી પક્ષી ખાતરી છે. હું શું કહેતો હતો ? હા, શત્રુ તો આટલો નજીક આવી પહોંચ્યો છે અને કયે વખતે કેવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે તેનો ધડો નહિં. તાનાજી, હીરાજી બિગેરે રણવીરો સાથે સરકાર મસલત ચલાવી રહ્યા છે અને નાકેબંદીની નિમજુકો કરવા માટે કાલે સવારે ખાસ દરબાર ભરવામાં આવનાર છે.”

“ત્યારે તો બાપુજી ! લગાઈ એકદમ નજીક જ આવી પહોંચ્યાં.”

“હા ખેટા ! પ્રસંગ તો એવો વિકટ આવી પડ્યો છે ખરો પરંતુ મહારાજની નેમ શત્રુની પ્રત્યક્ષ સામે લડવાની ન હોવાથી કંઈક પણ યુક્તિથી આ પ્રસંગ ટાળવો એવો તેમનો વિચાર છે અને એને વિષે આખી યોજના કાલના દરબારમાં નક્કી કરવાની છે.”

“ધૈર્ય આપણા મહારાજને આ કામમાં યશ આપે. છોકરી હાથ જોડી બોલી, “માતૃશ્રી અંબાદેવી સરકારની સાથેજ છે અને તાનાજી જેવા મોટા વીરો સરકારના ચરણમાં પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર છે તો સરકારને કંઈ જ ચિંતા કરવા જેવું નથી. પણ બાપા ! તેમાં તમને એટલી બધી ફીકર કરવાનું શું કારણ હતું અને તેમાં મારો સંબંધ શો છે ?”

“ઘેલી રે ઘેલી ! યુદ્ધપ્રસંગ એટલે તારા મનથી બચ્યાંની રમત છે પરંતુ ખરું પૂછાવે તો યુદ્ધનું વર્ણન વાંચવું અગર સાંભળવું તે સહેલું છે પણ તે પ્રત્યક્ષ જોવું એજ મુશ્કેલ છે, અને તેમાં સામેલ હોવું એ તો તેનાથી પણ ભયંકર છે. ધૈર્ય તેવો પ્રસંગ ન લાવે પણ જો હુંજે તેવો પ્રસંગ આવી પડે તો આ ગઢ પરની શાંતતા અને સુખ કાયમ રહેશે ખરાં ? ઉભય પક્ષોના અસંખ્ય સૈનિકો રણાંગણમાં રગઢોળાશે અને રક્તની નીકો વહેવા લાગશે. સરકારના કૃપાછત્ર હેઠળ સુખારવાદ લેનાર આ ગઢ ઉપર શીમે ધાંધલ થશે ? મોગલોના અત્યાચાર જગજાહેર છે અને આ પ્રસંગ તેઓ ભૂલે તેવા નથી. કોઈની દાદ કોઈ સાંભળનાર નથી. ખેટા ! એ બધો અનર્થ આજે મારી આંખ આગળ તરી આવે છે અને એવી ગરબડમાં તારું શું થશે એવી જ ફીકર મને થયા કરે છે.”

“પણ બાપા ! મહારાજની આબરૂ કરતાં અને વળી ખુદ તમારા પ્રાણ કરતાં તમને મારી જ આટલી બધી કેમ ફીકર પડી છે એ મને સમજતું નથી.”

“ભોળી છોકરી !” તે ગૃહસ્થ કંઈક સ્મિત કરીને બોલ્યો અને તેજ વખતે તેને કંઈક સાંભરી આવવાથી તેનો ચહેરો એકદમ બિન્ન થઈ ગયો અને તેનાં ચક્રુઓ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં પરંતુ વખતે પોતાના આ શોકથી છોકરીને વધારે દુઃખ થાય એમ માની તેણે પોતાનાં નયનો તરત જ લૂછી નાખ્યાં અને પછી આગળ બોલ્યો, “તાડું ભોળપણ મને અગાઉના એક અત્યંત હૃદયદ્રાવક બનાવની યાદ આપે છે. આજે તે વાતને આશરે સત્તર વર્ષ વીતી ગયાં છે. તે વખતે તારો જન્મ થયાને છ માસે થયા ન હતા અને તે અરસામાં શિવાજી મહારાજ પોતાનો ઘણો ખરો વખત શિકારમાં જ ગાળતા હતા. એવે વખતે મારા પર દુઃખનો ડુંગર આવી પડ્યો. મારી પરમસાધવી ભાર્યા-તારી પ્રેમાળ માતા, પ્રેમ, હયા, માયા સર્વ કંઈ છોડીને આજ ઘરમાં તને બાલ્યાવસ્થામાં મૂકી અને મને વિધુર બનાવી સ્વર્ગે રીધાવી. એ દુઃખદ દિવસ મને યાદ છે. મને એનો વિરહ સાલવા લાગ્યો પણ એવે સમયે મારા અન્નદાતા પર કટોકટીનો પ્રસંગ આવી પડેલો હોવાથી, તારી માતાના શબની સાથેજ તેના પરના મારા અમાપ પ્રેમની પણ ભસ્મ કરીને અને તને મારી પીઠ પર બાંધીને ઉઘાડી તલવારે હું મહારાજની ખાતર રણમેદાનમાં જૂઝ્યો. શો તે વખતનો વિકટ પ્રસંગ ! ગુફાખખોલોમાં થઈને ટાઢતડકામાં નાસાનાસ કરતી વખતે, રાતકરાત ન જોતાં શત્રુની છાવણી પર છાપા મારતી વખતે અને ‘હુર હુર મહાદેવ’ એ એકજ યુદ્ધગર્જના કરીને એક હાથમાં પ્રાણ તથા બીજા હાથમાં સમશેર રાખીને લડતી વખતે મને તારી

વહાલી માતાનું કદાપિ સ્મરણ થયું ન હતું. આટલુંજ નહિ પણ સ્વામી સેવા એ એકજ બાબત તે વખતે મારી આંખો સમક્ષ હોવાથી કોઈ કોઈ વખત મને પાણી પીવાની પણ પુરસદ મળતી ન હતી. તે વિકટ સમય હવે ગયો છે. છત્ર-પતિની યશપ્રાપ્તિની તેમજ તારી, જગદંબાને ફીકર હોવાથી એવા ગંભીર પ્રસંગમાંથી પણ હું સહીસલામત બહાર નીકળી શક્યો પણ આજનો પ્રસંગ અત્યંત વિકટ છે ! આમાંથી કેમ બહાર નીકળાશે એજ સવાલ મારા જીવને અકળાવી રહ્યો છે.”

“પિતાશ્રી ! તમે વૃદ્ધ થયા એટલે તમને આવી નિરાશા જણાય છે કે શું ? અને તમને તેમ લાગતું હોય તો લડવા ન જતાં અહીંઆ એકાદી વાડીમાં તમારી નિમણૂક તમે ન કરાવી શકો ? ખરેખર, તેમજ કરવું જોઈએ. આપણા માટે તાનાજીસવ આ કામ જરૂર કરાવી આપશે.” છોકરીએ આતુરતા-પૂર્વક પૂછ્યું.

“છદ છદ ! હું વૃદ્ધ થયો તેથી શું થયું ? યુદ્ધની મને ખિલકુલ બીતિ નથી. શત્રુનો પરાજય કરવાનું સામર્થ્ય હજી પણ આ બાહુઓમાં જેવું ને તેવુંજ છે. મને જે કંઈ ફીકર થાય છે તે ફક્ત તારી જ. તારી માતા તને મૂકીને ગઈ તે દિવસથી આજ સુધી મેં તને ઉછેરી. તારી માતાનું સ્થાન મારેજ લેવું પડ્યું અને પત્નીપ્રેમના છિન્નભિન્ન થયેલા બંધનને કન્યાપ્રેમ વડે નિભાવી લેવાની મને ફરજ પડી. તારો વિરહ હવે ક્ષણમાત્ર મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી અને અહીંઆ યુદ્ધપ્રસંગ તો આવીને જ ઉભો છે. આવી સ્થિતિમાં મારા અંતઃકરણમાં કેવી ઝુંઝવણ થતી હશે તેની કલ્પના તને ક્યાંથી હોય ?” આ છેવટના શબ્દો બોલતાં તે ગૃહસ્થને બહુ દુઃખ થયું.

હા બાપુ ! મારા પર તમારો એવો પ્રેમ છે એ હું જાણું છું.” છોકરી પોતાનાં થોડાંક અશ્રુભીનાં નેત્રો લૂછીને બોલી. “પરંતુ ખાસ મારા પ્રેમની ખાતર જ તમે પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થશો શું ?”

“નહિ બેટા ! એવું મારે હાથે કેમ બને ?” છોકરીની પીઠ પર હાથ ફેરવતો સજળ નેત્રે તે ગૃહસ્થ બોલ્યો. “કર્તવ્યથી વિમુખ થઈ સ્વામીદ્રોહનું અને દેશદ્રોહનું પાપ હું કેમ વહોરી શકું ? પરંતુ તારા તરફનું માફ પવિત્ર કર્તવ્ય હું ચૂક્યો છું એટલેજ મને વધારે પશ્ચાતાપ થાય છે. તારા પરના બેહુદ પ્રેમને લીધે મને તારા સુખની લવમાત્ર પણ કલ્પના આવી નહિ, જે માટે મને ઘણો ખેદ થાય છે. પરંતુ હવે તેનો શો ઉપાય ? તારા યોગ્ય એકાદ સ્થળ શોધી તારો વિવાહ કરી નાખ્યો હોત તો આજે લડાઈમાં જતી વખતે મારા જીવને આટલી બધી બચેની અનુલવવી ન પડત.”

“પણ બાપુ ! તેમ કરો તોયે તમારા પ્રેમને તમારે છોડવો પડશે ? વળી તમારી પોતાની ખરદાસ કરનાર અહીં ખીજું કોણ છે ?”

“ગાંડી રે ગાંડી ! આ તારો પ્રશ્ન, તારૂં બાળપણ હજી ગયું નથી એ બતાવી આપે છે. પણ હવે તું નાની નથી. તું સાફ નરસું સમજે છે. મારી પ્રત્યેના તારા પિતૃપ્રેમ સિવાય ખીજા એક અત્યંત ઉન્નવળ અને પવિત્ર પ્રેમનું રહસ્ય સમજવાનો તારો અધિકાર છે અને તેજ પ્રેમમાં તારી ભવિષ્યની ઐહિક યાત્રા સુખકર થનાર છે એ જેમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે તેમ તારે પણ એ વાત બરાબર સમજવી જોઈએ. ખરૂં જોતાં મારે તે તજવીજ ક્યારની કરવી જોઈતી હતી પરંતુ તારો વિયોગ મને અસહ્ય થઈ પડે એ ધાસ્તીથી તે વાત સુલતવી રાખતાં

રાખતાં આજે આ પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. આજે તું તારે સાસરે હોત તો હું લડાઈમાં નિશ્ચિંતપણે જઈ શકત પરંતુ....”

આટલું બોલી તે ગૃહસ્થ એકાએક બોલતો અટકી પડ્યો અને તેના વદન પર શંકાની અને ખેદની કંઈક છાયા દેખાવા લાગી, જે બેઠને છોકરીને પણ વિષાદ થવાથી પોતાના કામળ હાથો પોતાના પિતાના સ્કંધો પર મૂકીને તે બોલી, “પરંતુ બાપુ ! અત્યારે તમે નિશ્ચિંતપણે લડાઈમાં જાઓ તો તેમાં હું કેવી રીતે તમારી આડે આવું છું ?”

“નહિ બેટા ! વાત એમ નથી.” સજળ નેત્રે તે બોલ્યો, “તારો મારા પરનો શુદ્ધ અને સાત્વિક પ્રેમ દેશકાર્યની આડે આવનાર નથી એવી મારી ખાત્રી છે પરંતુ હું જ નિશ્ચિંત મને લડાઈમાં કેમ જઈ એજ મોટો સવાલ છે. તું જાતે અખળા અને વળી કુમારી ! વળી ઘરમાં બીજું કોઈ જ નહિ. આવી સ્થિતિમાં હું તને છોડી જઈ તો પછવાડે તારું શું થાય એનો મને વિચાર થયા કરે છે. મોગલોના એકેએક અત્યાચારનું સ્મરણ માત્ર થતાં હૃદય કંપી ઉઠે છે ! અને આવા વિકટ પ્રસંગે તારું સંરક્ષણ અને સ્વામીની સેવા, આ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ સરખાજ મહત્ત્વની બાબતો મારી સમક્ષ આવી પડેલી હોવાથી તે બેહુ હું કેવી રીતે નિભાવી શકીશ એ ચિંતા આજ સવારની મને થયા કરે છે.”

પિતાનો ચિંતાનો વિષય તે બાળાને ખરે બાળ્યો પણ તે ઘણી ધીરજવાળી હોવાથી તે ચિંતા તેના બાપને જેટલી પીડતી હતી તેટલી તેને પીડતી ન હતી. તે હસતી હસતી બોલી, “બસ, એટલું જ ને ? હું તો સમજ કે કોઈ મોટી આકૃત આવી પડી છે. તેમાં આટલી બધી ફીકર કરવા જેવું શું છે ? તમે ખૂંટીથી સરકારને મદદ કરવા જાઓ, મારા માટે

તમારે આટલી બધી ચિંતા કરવી નહિ અને કદાપિ એવો પ્રસંગ આવશે તો અમે સ્ત્રીઓ શું કરી છીએ? અમે ચાર સ્ત્રીઓ એકઠી થઈએ તો અમે શું કરી શકીએ છીએ એનો અનુભવ ખાનના માણસોને એકઠા તો થયો છે માટેજ કહું છું કે તમે બિલકુલ નિર્ભય રહો. વખતે એવો જ પ્રસંગ આવે તો મને થોડી ઘણી મદદ મળવા જેવું—”

આટલું બોલી કુમારીકા કંઈકી શરમાઈ અને બોલતી અટકી. તેનો પિતા તેનો દિલનો ભાવ સમજી ગયો અને તે પણ જરા હસ્યો પરંતુ તત્કાળ તેના ચહેરામાં ફરક પડી ગયો અને સંશયઘ્રસ્ત નજરે ચોમેર જોઈને તે ધીમે અવાજે બોલ્યો “બેટી ! તારા કહેવાનો ભાવાર્થ હું સમજ્યો અને તે બાબતમાં મને પણ આનંદ થાય છે છતાં ગમે તે હો પણ તારી પસંદગી આખરે તારા માટે સુખકર નિવડશે કે નહિ એની મને જરા શંકા—”

“કેમ વાડું?” બાળાએ શંકિત સ્વરે પૂછ્યું. “આમ એકાએક શંકા લાવવાનું ધરણું?”

પણ આ પ્રશ્નનો તેના પિતાએ શો ઉત્તર આપ્યો તે સમજવું કઠિન હતું કારણકે તેઓ હવે અત્યંત ધીમેથી એક બીજાના કાનમાં વાતો કરતા હતા. અસ્તુ.

કુમારીના બાપને કોના માટે શો સંશય હતો તે આપણને રફતે રફતે સમજાશે. દરમિયાન તે બન્નેને નિદ્રાસુખનો અદ્વ્યત્વ અનુભવ કરવા દઈ આપણે પણ આપણા કામે લાગીએ.

ખરૂં જોતાં આવી શાંત વેળાએ આપણને પણ થોડી ઘણી વિશ્રાંતિની આવશ્યકતા છે. પરંતુ તે કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કામ આપણી સમક્ષ હોવાથી આપણે તુરતજ તે લાણી લક્ષ દોડાવવું ઘટે.

પિતાપુત્રી વચ્ચે ઘરની અંદર સંભાષણ ચાલી રહ્યું હતું તે વખતે આપણી સાથે સાથે ખીજ એક વ્યક્તિ એક બાજુએ ઉભી રહીને અંદર ચાલતી બધી વાતચીત છુપી રીતે સાંભળી રહી હતી. વાતો મોટેથી થતી હતી ત્યાં સુધી તો તે માણસ બધું સાંભળી શક્યો પરંતુ પછીથી તેને કંઈ સંભળાયું નહિ એટલે તે કંટાળ્યો અને પોતાને કોઈ જોઈ ગયું તો નથી તેની તપાસ કરવા ભયભીત ચહેરે તેણે ચોમેર નજર ફેરવી અને ઘણીજ સાવચેતીપૂર્વક તે ત્યાંથી વિદાય થયો. ત્યારે વાચક ! આપણે પણ છુપી રીતે પિતાપુત્રીનો સંવાદ સાંભળનાર વ્યક્તિ કેાણ છે તે જાણવા તેની પૂઠ પકડીએ.

પ્રકરણ ત્રીજું.

—:૦:—

એ કોણ ?

એ વ્યક્તિ તે કુપડી પાસેથી ગૂપચૂપ નીકળી જઈને ચોર રસ્તેથી સાવચેતીપૂર્વક ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગી. આ સમયે ચંદ્રોદય થયો હતો અને સ્વચ્છ કૌમુદિમાં તે લેદી માણસના શરીર પરનાં કપડાં બહુ સારી રીતે નજરે પડતાં હતાં. તેણે સુરવાળ પહેરી હતી અને અવાજ ન કરે તેવા પણ મજબુત ચપલ પોતાના પગમાં પહેર્યા હતા. માથે કેસરીયા રંગનો ફેટેા હતો અને શરીર પર સાદું અંગરખું ધારણ કરેલું હતું. કમર પર દુપટ્ટો વીંટાળેલો હતો, જેમાં જંમૈયો, ખંજર, કટારી વિગેરે ત્રણચાર નાનાં પણ તિક્ષણ હથિયારો રાખેલાં હતાં. તેના જમણા હાથમાં તલવાર હતી તથા ડાબા હાથમાં એક ભારે લાઠી હતી. તેના પહેરવેશ પરથી તે કોઈ મરાઠો હોય એવું દેખાતું હતું અને આવી રાત્રિના સમયે તે એકલો ચોર રસ્તેથી બેઘડક નીચે જતો હતો, તે પરથી તેને ચોર રસ્તાની સારી માહિતી હોય એમ જણાતું હતું. વાચક ! આ માણસ કોણ હશે અને છત્રપતિની આજ્ઞાનો ભંગ કરીને તે આવા રાત્રિના વખતે કયાં જતો હશે ? પણ જવા હો; તેના વિષે ખાલી તર્કવિતર્ક શા ? આપણેજ તેની પછવાડે જઈએ એટલે બધું સમજાઈ જશે.

ગઢ ઉપરના ચોર રસ્તાની તેને સારી માહિતી હોવાથી તે થોડીવારમાં નીચે પહોંચ્યો અને છૂટા મેદાનમાં આવતાં—

વેંત તે નિર્લય બન્યો. આ વખતે તેને એક પ્રકારનો વિશેષ આનંદ થયેલો દેખાતો હતો. તે ઘડીમાં મનમાં હસતો હતો અને ઘડીમાં વિચારમગ્ન થઈ જઈ જ્યાંના ત્યાં પૂતળાની માફક સ્તબ્ધ થઈ જતો હતો. જે કાર્ય માટે તે આટલી ઉતાવળથી જોખમ ખેડીને પણ નીચે ઉતર્યો હતો તે કાર્ય માટેનો તેનો ઉત્સાહ તો હજી જેવો ને તેવો જ હતો તે તેની ચાલવાની ઝડપ પરથી સાફ દેખાઈ આવતું હતું. પરંતુ વચ્ચે તેની ઝડપમાં થતા ભંગ પરથી તે કાર્ય કરવું કે ન કરવું તે સંબંધી તેના મનમાં ભાંગઝાડ ચાલી રહી હોય એવું પણ જણાતું હતું.

આ પ્રમાણે થોડાક વખત મુધી સરળ રસ્તે ચાલી ખૂંટલા મેદાનમાંથી પસાર થયા પછી તે માણસ એકદમ ડાબી બાજુની પગકેડી પર ફેંટાયો અને ત્યાંથી તે ચઢાણ ચડવા લાગ્યો. આ રસ્તો જરા મુશ્કેલ હતો તો પણ તેનો તે પૂરે માહિતગાર હોવાથી તે આખો ચઢાણ ચડયા પછી કલાકેકના અરસામાં ટેકરીના મથાળે જઈ પહોંચ્યો. આ ઠેકાણે થોડીક વાર ખેસીને વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેણે પોતાની પાસેની સીટી કાઢીને જોરથી વગાડી. પાંચેક મીનિટમાં સામેની બાજુએથી ચાર શખસો તેની પાસે હાજર થયા. તે ચારે જણ આબ્યા પછી પાંચે જણ જમણી દિશામાં જવા ઉપડયા. રસ્તામાં તેઓમાંથી કોઈ કંઈજ બોલ્યું નહિ પણ પેલા ચાર શખસોના પહેરવેશ પરથી તથા તેઓની લાંબી દાઢીઓ પરથી ચોક્કસ જણાઈ આવતું હતું કે નવીન આવનારા ચારે શખસો મુસલમાન હતા.

રસ્તે જતાં મોગલોના સૈન્યની વિસ્તીર્ણ છાવણી પડેલી હોવાથી ઠેકઠેકાણે ચોકીઓ રાખવામાં આવી હતી. આ ચાર

જણ પાસે પરવાનો હોવાથી તેમને તથા ગઢવાળા પેલા મરાઠાને કોઈએ શેક્યા નહિ. આ પ્રમાણે ઘણા તંબુઓ ઓળંગ્યા પછી તે પાંચે જણ એક લવ્ય શામિયાનાની નજીક આવી પહોંચ્યા. આ ઠેકાણે તંબુની બહાર સારી રોશની હતી. તેની આરે બાજુએ ઉઘાડી તલવારે પહેરે ભરતા પહેરેગીરો હતા. 'કૌન હૈ' નો પોકાર થતાંજ પેલા ચાર જણમાંના એકે, એક લખોટો ઠાઠીને પહેરેગીરોના નાયકને આપ્યો. તેણે તેમાંનો કાગળ વાંચીને પેલા મરાઠા તરફ ઘડીભર તે તાકીને બેઠું રહ્યો. પછી બધાને ત્યાંજ ઉભા રાખીને તે શામિયાનામાં ગયો. પાંચેક મીનિટ પછી તે બહાર આવ્યો અને પેલા મરાઠાને તેણે કંઈક કહ્યું, જેથી એ મરાઠાએ પોતાનાં બધાં હથિયારો ઉતારી નાખ્યાં અને એક પહેરેગીરને તે સઘળાં સોંપી દીધાં. પછી પેલો નાયક તેને લઈને શામિયાનામાં દાખલ થયો અને પેલા ચાર જણ પોત પોતાના તંબુમાં આવ્યા ગયા.

શામિયાનાની અંદરની રોશની બહારના કરતાં વધારે પ્રકાશવાળી અને લપકાવાળી હતી. જમીન પર કિંમતી ગાલીચા પાથરવામાં આવ્યા હતા અને શામિયાનાની આરે દિવાલો પર ઝરીયાન પરદા ટાંગવામાં આવ્યા હતા. તેના મધ્ય ભાગમાંજ એક સુશોભિત ઝુમ્મર લટકી રહ્યું હતું, જેના સ્વચ્છ પ્રકાશમાં આ શામિયાનાની મુખ્ય બેઠક ખબ ઝગમગાટ મારી રહી હતી. આ શામિયાનો કેઈનો નહિ પણ વાચક ! અફઝુલખાનનોજ હતો. ખાન પોતાના હાથ પર મસ્તક ટેકાવીને અડધી બેસવાની અને અડધી સૂવાની સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. તેના સુશોભિત આસનની આરે બાજુ ચાર ખોળાઓ નાગી તલવાર લઈને પોતાના માલીકનું સંરક્ષણ કરવાને તત્પર થઈને ખડા હતા. આ શામિયાનો ખાનનું વિશ્રાંતિસ્થાન હતું.

પહેરેગીરના નાયકે આપણા મરાઠા જીવાનને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો. નાયકે તરત જ ઘુટણ પર પડીને ખાનને કુરનિશ બબલી. ખાને જરાક સ્મિત કર્યું. આ પછી બન્નેની વાતચીતની શરૂઆત થઈ પરંતુ તે વાતચીત ઘણી ધીમેથી ચાલતી હતી. ખાને પેલા મરાઠાને શા પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેણે તેના કેવા જવાબો આપ્યા એ બધું આપણે હમણાં જાણી શકીએ તેમ નથી. આ પ્રમાણે એ બેહુ જણ વચ્ચે એક કલાક વાર્તાલાપ ચાલ્યો, જે પછી ખાને પેલા નાયકને કંઈક હુકમ કર્યો.

નાયક તરતજ બહાર ગયો અને થોડીકવાર પછી પોતાના હુથમાં ભાદે કિંમતના બેચાર સુવર્ણનાં અલંકારો તથા ઝરી-યાન મંડિલ લઈ આવ્યો, જે ખાને તે મરાઠાને ભાદે પ્રેમથી બક્ષિસ કર્યાં. આ કિંમતી બક્ષિસના મરાઠાએ કુરનિશ બબલી સ્વીકાર કર્યો અને તે બદલ ખાનનો અહેસાન માની તે શામિયાનાની બહાર નીકળ્યો.

પેલા પૂર્વોક્ત ચાર જણ પાછા તેની સમક્ષ હાજર થયા પરંતુ આ વખતે પણ તેઓમાંનો કોઈ મરાઠાની સાથે કશું બોલ્યો નહિ. પહેલાંના સ્થળે તેને પહોંચ્યાડીને તેને સલામ કર્યા પછી એ લોકો પાછા પોતાની છાવણી ભણી વળ્યા. આપણે મરાઠો પણ પોતાને રસ્તે ઝપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો. આ વખતે અરૂણોદય થવા આવ્યો હતો તથાપિ સર્વત્ર શૂન્યકાર છવાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે ગઢ પર પાછા આવતી વખતે આ મરાઠાને આનંદિત થવાનું પ્રયોજન હતું પણ તે તો ઉલટો ચિંતાતુર હોય એવું જણાયું. આમ કરવાનું શું કારણ હશે તે તેનેજ ખબર. તે એકસરખી ઝડપે ટેકરી ઉતરીને વચ્ચેનો માર્ગ પાર કર્યા પછી સૂર્યોદય પૂર્વે ગઢ ઉપર પહોંચી ગયો.

પ્રકરણ ચોથું.

—:૦:—

પરિચય.

આ પછી આ નાની વાર્તામાં હજી સુધી ત્રણ પાત્રો અવતીર્ણ થયાં છે. તેમનો પૂરો પરિચય તો વાર્તા વાંચવાથી રક્તે રક્તે જણાશે પરંતુ તે વર્ણન સમજવામાં મુશ્કેલી ન નડે તે ખાતર એ ત્રણ પાત્રોનો થોડોશો પૂર્વ ઇતિહાસ વાચકોએ જાણવો જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની ગાદી સ્થાપવાની છત્રપતિની મહત્વાકાંક્ષાને વિશેષ ટેકો આપનારા અને તે પછી તેમના જમણા હાથ થઈ પડેલા જે ચાર નરવીરો હતા તે પૈકી માનાજીરાવ મોહીતે એક હતા. હરેક રણસંગ્રામમાં અને નાનાશા મનસૂળામાં પણ માનાજીરાવ હુમેશાં શિવાજી મહારાજની નજીક જ રહેતા. તાનાજી, હીરાજી વિગેરે છત્રપતિના ખીલા બની દોસ્તો માત્ર શમશેર બહાદુર હતા પરંતુ માનાજીરાવ પ્રત્યેક કામમાં કુશળ હોવાથી છત્રપતિ તેને હુમેશાં પોતાની સાથે જ રાખતા હતા. માનાજીરાવને લખતાં વાંચતાં તો આવડતું ન હતું પણ તેમની સલાહ ઘણી પુણ્ત નિવડતી. તેઓ ઘણા ધોરણી અને દીર્ઘદૃષ્ટ હોવાથી, તેમના એ ગુણો પર લુબ્ધ થઈને સરકારે તેમને ગઢ ઉપર રહેવાનો કાયમનો અંદોખરત કરી આપ્યો હતો.

માનાજીરાવનું શ્રી શિવાજી પાસે સાફ વજન પરતું હતું અને લડાઈના કામમાં પણ તેઓ બાહોશ હતા. વળી તેઓ

‘હાજી હા’ ના દુર્ગુણથી પર હતા. સુદ્ધ પ્રસંગે શત્રુથી તેઓ જેવી રીતે ડરતા ન હતા તેવી જ રીતે પોતાની સલાહ વ્યક્ત કરતાં તેઓ ખિલકુલ ડરતા નહિ અને પોતાની સરળ તેમજ સ્પષ્ટ વાતથી કોઈનું મન દુઃખાશે કે કેમ તેની તેઓ ખિલકુલ પરવાહ રાખતા નહિ. તેમના આવા નિખાલસ સ્વભાવને લીધે કોઈ કોઈ વખત તેમને ખુદ છત્રપતિ સાથે ચક્રમક ઝરતી હતી પરંતુ તેમની નિસ્પૃહતા માટે શ્રી શિવાજીને પૂર્ણ ખાતરી હતી.

પન્હાળગઢમાં માનાજીરાવનું એક નાનું શુ ઘર અને થોડીક જમીન હતાં. પહેલાં પહેલાં માનાજીરાવ જ્યારે છત્રપતિની જોડે જતા ત્યારે તેમના ઘરની બધી વ્યવસ્થા તેમની પત્ની કરતી હતી પણ પછીથી જ્યારે તેઓ વિધુર થયા ત્યારે છત્રપતિએ તેમને પોતાની જોડે ન લઈ જવાની સગવડ કરી આપી હતી અને તેમને ગઢ ઉપર જ રહેવાની રજા આપી હતી. પોતાની ભર જીવાનીના સમયમાં પોતાના માલિકને પોતે કંઈજ ઉપયોગમાં આવતા નથી એ વિચાર તેમને ખિન્ન બનાવી મૂકતે પરંતુ તેમના અડપ સુખના એકનાએક સ્મારકમાં—એકની એક કન્યાને ઉછેરવાનું પોતાને માથે આવી પડેલું હોવાથી તેમને પરાણે ઘેર રહેવું પડતું હતું. તેમની પહેલી સ્ત્રી મૃત્યુ પામી તે પછી માનાજીરાવે બીજું લગ્ન કરવું એવો છત્રપતિએ સુધ્ધાં આગ્રહ કર્યો હતો પરંતુ સ્વામીસેવામાં વિદ્ધ આજીનારી આ અડચણ અનાયાસે દૂર થઈ તે પછી ફરીને તે ભાંજગડમાં પડવું એ સુખાવહ નિવડનાર નથી એવો વિચાર કરીને પોતાની કન્યા પરના પ્રેમની ખાતર તેમણે વિધુરપણામાં જ સુખ માન્યું હતું.

માનાજીરાવને બાળબચ્ચાંમાં માત્ર એકજ કન્યા હતી. એ

છોકરીનું નામ સગુણા હતું. આ તેમની લાડકી છોકરીને ઉછેરવા તેની માતા તેના જન્મ પછી એક વર્ષ પણ જીવી નહિ. કેવળ પોતાનું વંધ્યાપણું ટાળીને માત્ર સાત આઠ માસમાં તે આ નશ્વર જગત્ને આખરના પ્રણામ કરી ગઈ. તે દિવસથી નાની સગુણાના પાલનનો બોબો માનાજીરાવ પર આવી પડ્યો.

આવી મુશ્કેલીભરી ફરજ માનાજીરાવ પર આવી પડેલી હોવાથી છત્રપતિએ પણ તેમના પરની નોકરીની જવાબદારી ઘણીખરી ઓછી કરી નાખી અને આથી માનાજીરાવને પત્નીવિરહ એટલો બધો જણાયો નહિ. સગુણાના બાળપણના કાલા બોલો સાંભળીને તેઓ પત્નીનું દુઃખ વિસરી જતા. પણ જેમ જેમ પુત્રી મોટી થવા લાગી તેમ તેમ તેમને પત્નીની ખોટ જણાવા લાગી કારણકે આજે નહિ તો કાલે પુત્રીના લગ્ન થયા પછી તે સાસરે જશે એટલે તેને કંઈ રીતભાત શીખવવાની ખાસ જરૂર હતી અને આવા કામમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે મહાવરો હોવાથી પત્નીવિરહના ખરા ચટકા હવે તેમને લાગવા માંડ્યા.

પણ તેનો ઉપાય શો ? ખુદ માનાજીરાવના ઘરનું અર્થવા પત્નીના પીયરનું તેમને ઘેર આવીને રહે એવું કોઈ ન હોવાથી પોતાનું દુઃખ ગળી જઈને છોકરીની પાછળ તેમને ધ્યાન રાખવું પડતું અને ભવિષ્યમાં કન્યાનું શું થશે એ જ એક ફીકર તેમને અહોરાત્ર થયા કરતી. આવી હાલતમાં સુખ માનવાનો ખરો આધાર જો કંઈ હોય તો તે તેમનો આનંદી સ્વભાવ જ હતો. તેઓ મીઠાબોલા અને મિલનસાર સ્વભાવના હોવાથી પાડ-પડોશીઓનો તેમના પર સારો આહુ હતો અને આને લીધે તેમની કન્યાને લગતી ઘણીખરી ફીકર ઓછી થવા પામતી. સગુણાની વેણી, ઢંગડાં, ખાલું પીલું વિગેરે કામ પડોશી

ઘણી હોંસથી કરતી અને સગુણા પણ આલાક હોવાથી મધું કામ તે સ્ત્રીઓ પાસેથી ટૂંક વખતમાં શીખી ગઈ અને પોતાના નામ પ્રમાણે જ ખરેખરી સગુણા બની ગઈ.

પણ આ બાબતે માનાજીરાવને છોકરીના સંબંધમાં એક ખીજ ફીકર થવા લાગી. છોકરી પરણવાને લાયક થઈ ગઈ હતી. પત્નીનું દુઃખ જે પુત્રીએ સાવ વિસરાવી દીધું તે એકની એક કન્યાનો વિરહ તેને ઘણો દુઃખદ થઈ પડ્યો. પણ કન્યાને અવિવાહિત રાખવી એ યોગ્ય નથી એવો પુખ્ત વિચાર કરીને તેણે તે બાબતની ગોઠવણ કરવા માંડી હતી. વર પસંદ કરવાના કામમાં તેણે બારે મહેનત કરી હતી પણ હજી સુધી તેને મનગમતો જુવાન મળી આવ્યો ન હતો એટલે તે ચિંતામાં પડ્યા હતા.

આ વખત માનાજીરાવની કસેટીનો હોય એમ જણાતું હતું. આવા પ્રસંગેજ મોગલ સરદાર અફઝુલખાને છત્રપતિ પર હુલ્લો કરવાના ઉદ્દેશથી પન્હાળગઢની નજીક આવીને પડાવ નાખ્યો હતો અને તે કયે વખતે ગઢ ઉપર ચડી આવશે તેનો નિયમ ન હતો. આખો ગઢ ફીકરમાં ગર્ક હતો અને ગઢના મુખ્ય અધિકારી માનાજીરાવને સુધ્ધાં આ બાબતમાં શું કરવું તેની બારે ફીકર લાગી હતી. આ પ્રસંગને લગતી માનાજીરાવ અને તેની પુત્રી વચ્ચેનો સંવાદ આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ.

યોગ્ય વર ખોળી કાઢવાના કામમાં માનાજીરાવ અવિશ્રાંત મહેનત કરી રહ્યા હતા જ પણ આપણી સગુણાબાઈ સાવ ચૂપ બેઠી હતી એવું કંઈ ન હતું ! પોતે વયે યુગવાથી તે શાણ્થી અને સમજાણી થઈ હતી અને પોતાનું હિતાહિત સમ-

જવા લાગી હતી. તેના ઘરની બાજુમાં આબાજીરાવ શીરકે નામના એક સુખી ગૃહસ્થ રહેતા હતા અને તેમના એકનાએક પુત્રને સગુણાએ પોતાનો ભાવિ પતિ કરવાની ધારણા રાખી હતી. નીંબાજીરાવ-આબાજીરાવનો પુત્ર-પચીસ વર્ષની વયનો હોઈ ભરબુવાનીમાં મહાલતો હતો અને તે દેખાવડો તરૂણ હતો. દંડાબાજી, તલવારબાજી, ભાલાબાજી વિગેરે મર્દાનગીની રમતોમાં નીંબાજી ઘણો નિપુણ હતો અને આ તેના ગુણો પર તથા ખાસ કરીને તેના દેખાવડાપણા પર મોહી પડી સગુણાએ તેને પોતાના ભાવિ પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો.

આ પહેલાં તો તેઓ બન્ને એકબીજાને ગૂપચૂપ મળતા રહેતા અને એકબીજા પ્રત્યે પોતપોતાનો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરી ચૂકયા હતા. પોતાનો વિવાહસંબંધ ક્યારે બંધાશે એની તેઓ ઉભય મોટી આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેઓની આ ધૂપી હીલચાલ માનાજીરાવની નાણુમાં આવી હતી અને પુત્રીને સુખ મળે એટલા ખાતર તેનું વેવિશાળ નીંબાજી સાથે જ કરવાનો તેનો વિચાર હતો. પરંતુ નીંબાજી સ્વભાવે જરા ચંચળ હોવાથી તેનો નિશ્ચય વારંવાર ડગી જતો. આ શંકાને માનાજીરાવે બહુ મહત્ત્વ આપ્યું ન હતું પણ ‘ન્યારે દુરમન ચડી આવ્યો છે ત્યારે ગઢ ઉપરનું દરેક કુટુંબ કંઈને કંઈ ચિંતામાં પડેલું હોવા છતાં શીરકેનું જ કુટુંબ તટસ્થ રહ્યું છે’ એવું તેના જોવામાં આવવાથી તે કુટુંબની અને ખાસ કરીને તરૂણ નીંબાજીરાવની સભ્યનિષ્ઠા વિષે માનાજીરાવના મનમાં શંકા પેડી. આ શંકા તેણે જાહેર કરી ન હતી પણ શીરકેના કુટુંબના અને ખાસ કરીને નીંબાજીની હીલચાલ પર તે બહુ ખારીકીથી તપાસ રાખતા. વળી નીંબાજીને લગતી આ શંકા માનાજીરાવે

સગુણને જણાવી દીધી હતી એ તો આપણે વાંચી ગયા. તેની આ શંકા અસ્થાને હતી કે કેમ તે હવે આપણે જોઈએ.

નીળાણની રાજ્યનિષ્ઠાની ચોકસી કરવા માટે વાચકો ! આપણને બહુ ઉંડા જવાની જરૂર નથી. આગળ આપેલો પિતા-પુત્રી વચ્ચેનો સંવાદ બહારથી ગૂંપચૂંપ સાંભળનાર અને ત્યાર પછી અફઝુલખાન પાસે જઈને સૂર્યોદય પહેલાં ગઢ ઉપર હાજર થઈ જનાર બીજા કોઈ નહિ પણ સગુણનો ભાવિ પતિ નીળાણ જ હતો. આટલી તની હકીકત જાણ્યા પછી તેની રાજ્યનિષ્ઠા કેવી હતી તે સહજ સમજાય એવું છે અને માનાણસાવની શંકા તદ્દન અસ્થાને ન હતી એ પણ આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

નીળાણસાવ શીરકેતું કુટુંબ સંપીકું હતું અને પૈસે ટકે સુખી હતું એ વાત ખરી પણ ગુઢ ઉપર નીળાણને કશો ઓદધો ન મળેલો હોવાથી અને કોઈની આજ્ઞા તળે રહેવાતું તેને પસંદ ન હોવાથી તે સ્વછંદીપણાને પોષી રહ્યો હતો. વળી તેનો પિતા આખાણસાવ પણ મિઠાણ હતો. કદિ કોઈને નમવું નહિ એવો તેનો સ્વભાવ હતો. આમ છતાં તે ચાણાક્ય પણ તેવો જ હતો. આથી જેવું જારણ તેવું ધોરણ સખવામાં તે કુશળ હતો. પણ તેનો આ અજબ ગુણ તેના પુત્ર નીળાણમાં ઉતરેલો નહિ હોવાથી મોગલોનો ઠાઠ જોઈને નીળાણના મોંમાં પાણી છૂટ્યું અને આવા કટોકટીના મામલામાં શ્રી શિવાણ તરફ નિમકહરામ થઈ ખાનના પક્ષમાં લગીને કોઈ મોટો સરકાર થવાનો તેને લોભ લાગ્યો.

ગઢ ઉપરના ગુપ્ત માર્ગો તેને પૂર્ણપણે જાણીતા હતા અને આ માર્ગોમાંનો એકાદ મોગલોને દેખાડવાથી અફઝુલખાન તરફથી તેને એકાદ મોટી ભગીર મળે એવી લાલચથી

તે પોતાના જ ભાઈઓ પર મોટી આકૃત લાવવાને તૈયાર થયો હતો. માનાજીરાવને તે ઓળખી ગયો હતો અને આવે પ્રસંગે પોતાના સંબંધી તેઓ કંઈ શંકા ધરાવે છે કે કેમ તે જાણવાની ખાતર તે અધારામાં ગૂપચૂપ પિતાપુત્રીનો સંવાદ સાંભળવાને ઉભો રહી ગયો હતો.

ત્યાંથી તે ગઢ ઉતરીને નીચે પડેલી ખાનની છાવણીમાં ગયો. તેણે ખાનને કંઈક મહત્વની ખાતમી પૂરી પાડેલી હોવી જ ભેદ્યો. જો તેમ ન હોય તો આપણે આગળ વાંચ્યું તે મુજબ ખાનના હાથે તેનું આટલું મોટું સન્માન થાય જ શાનું? અસ્તુ. હવે ત્રણ પાત્રોનો આપણે થોડોઘણો પરિચય કર્યો એટલે તેઓનો જીવનક્રમ હવે આપણે ભેદશું.

"

પ્રકરણ પાંચમું.

રાજદ્રોહી.

—:૦:—

ખાન પાસેથી બહુમાનપુરઃસર ઝરીયાન પોશાક અને નજરાણું મેળવ્યા પછી જાણે પોતે મોટો વાઘ માર્યો હોય તેવી રીતે ખૂબ આનંદમાં આવી જઈને નીખાણભાઈ મોટા ઠસ્સામાં ગઢ ઉપર પાછા ફર્યા એ તો આપણે વાંચ્યું. તે ગઢ પર પાછો ફર્યો ત્યારે તેની સુખસુદ્રા બેઠાએ તેટલી પ્રપ્રુક્ષિત ન હતી એ પણ આપણે વાંચ્યું છે. આવો સત્કાર પામ્યા પછી તેનાથી પેદા થતા આનંદની પ્રતિકૃતિ તેના ચહેરા પર દેખાવી બેઠાએ એ કુદરતી નિયમ છે પણ તેના ચહેરા બેઠાએ તેટલો ઉદ્વિસિત ન હતો તેનું કારણ એ હતું કે ગઢ ઉપર પાછા ફર્યા પછી પોતાના હાથે થયેલા કામ માટે તેને ધાસ્તી લાગવા માંડી હતી. ખરું કહીએ તો અત્યારે તેને પસ્તાવો થવો બેઠાને હતો અને જો તેને તેમ થયું હોત તો તેના અંતઃકરણની શુષ્કિ પણ થવા પામત પણ દુર્ભાગ્યે તેના અંતઃકરણને પશ્ચાતાપે સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. શિવાજીનો હું નોકર નથી અથવા તો તેની બેઠે મારે કશી લેવાદેવા નથી એટલે ખાનનું થોડુંક કામ કરી આપ્યું તેના બંદલામાં તેણે મને પારિતોષિક આપ્યું તો તે સ્વીકારવામાં શિવાજી મહારાજ તરફ હું શાનો નિમકહસમ નિવડયો કહેવાઉં ? આવા વિચારથી નીખાણનું મગજ ભરચક હોવાથી પોતાનો અવિચાર તેને જણાયો નહિ તથા શત્રુને ઘરમાં ઘાત્યા પછી તે જ શત્રુ તેની

પણ શરમ કે માન રાખનાર નથી એ વિચાર પણ તેને સૂઝ્યો નહિ તો પછી પશ્ચાતાપની શી વાત ?

તથાપિ જો કદાચ પોતાનું કૃત્ય ઉઘાડું પડી જાય તો છત્રપતિ પોતાને ગઢ ઉપર રહેવા દેનાર નથી એટલું જ નહિ પણ પોતાને જખ્ખર શિક્ષા મળે તો તેનો ખાપ પણ તેની તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવે નહિ એ વિચારે જ નિંખાણ જરાતરા ગલરાતો હતો. આમ છતાં અવિચારને લીધે અધ બનેલા નીંખાણના દિલમાં આ ગલરાટની અસર લાંબો વખત ટકી નહિ. શિવાજી મહારાજ બહુબહુ તો હઠપાર કરશે પણ તેમ થાય તોયે પોતાને લાલ જ થવાનો એમ મૂર્ખ નીંખાણ માનતો હતો. તે હઠપાર થાય એટલે પોતે જાહેર રીતે મોગલોનો આશ્રય લે તથા પોતાનો ભાગ્યોદય કરે એવું સુંદર સ્વપ્ન તેની આંખો સમક્ષ તરી રહેલું હોવાથી પોતાની અધમતા તેને બિલકુલ જણાતી ન હતી.

પણ બધા કરતાં મોટામાં મોટી ચિંતા તેને સગુણની હતી. તે તેના પ્રેમપાશ વડે જકડાયેલો હતો. પણ સગુણના પિતા માનાજીરાવ તો પક્ષા સ્વામીલક્ષ્મી હતા. શ્રી શિવાજીના બાલને ઇજા થાય તોપણ તેમને ભારે વેદના થાય અને સગુણ પણ આ બાબતમાં તેમની પ્રતિમા જ હતી. આવી સ્થિતિમાં માનાજીરાવને જો પોતાના સંબંધમાં સંશય આવે અને તે સંશય જાહેર થયા પછી શિવાજી મહારાજનો પોતાના પર કોપ ઉતરે તો સગુણનો પ્રેમ કાયમ રહે કે કેમ તે સંબંધી તેના દિલમાં શંકા ઉપજી. આ શંકા ક્ષણે ક્ષણે વધતી જતી હોવાથી શંકાએ બીતિનું સ્વરૂપ પકડ્યું અને તેથી તેના ચહેરા પરનો ઉલ્લાસ અદૃશ્ય થયો અને શોકાર્તતાએ તેનું સ્થાન લીધું.

પણ એક ક્ષુદ્ર કલ્પનાથી ડગી જાય એવા કાચા દિલના

નીંખાણ ન હતો. તેની પાસે યુક્તિઓનો ભંડાર હતો અને ગમે તે યુક્તિપ્રયુક્તિ વડે લોળી સગુણા પર પોતે અસર કરી શકશે એવી તેની ખાતરી હતી. સગુણાનો તેના પર પૂર્ણ પ્રેમ હતો એટલે પ્રેમની ખાતર તે માનાજીરાવની વિશેષ પરવાહ નહિ કરે એમ નીંખાણ ધારતો હતો, અને કેવળ આ એક જ આશાના જોર પર તેની બધીજ શંકાઓ ગળી ગઈ અને તે પોતાને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તો તેનો ચહેરો પાછો પ્રપ્રુલ્લિત બની ગયો.

કેટલી અધમતા ? મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર મરાઠાશાહીની સ્થાપના કરવા માટે અહોરાત્ર અવિશ્રાંત શ્રમ વેઠી રહેલા છત્રપતિ તરફ નીંખાણની તદ્દભાર સહાનુભૂતિ નહિ ? જેના રાજ્યમાં પોતે સુખમાં જીવન ગાળતો હતો તેના જ રાજ્ય પર દુરમનને લાવવાનું તેનું કાવતું પકડાઈ જવાથી પોતાને શિક્ષા થશે એવી જેને ધારતી લાગે નહિ એવો પુરૂષનું હૃદય કેવું સમજવું ? તેની અધમતાની અવધિ તો ત્યારે જ આવી રહી કે જ્યારે તેણે લોળી અને સાત્ત્વિક મનની સગુણાને પણ પોતાના જેવી જ ગણી ! નીંખાણ-મૂર્ખ નીંખાણ ! જેની રાજનિષ્ઠાની ઇતિહાસ સાક્ષી આપી રહ્યો છે અને જેની અસીમ સ્વદેશ ભક્તિ પર તથા સ્વામીનિષ્ઠા પર ફીદા થઈને છત્રપતિએ જેને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું હતું એવા નરવીર માનાજીરાવ કે તેની સંતતિ સત્યના માર્ગથી વિચલિત થશે એમ કલ્પના જ તને કેમ આવી ? પણ નીંખાણ ! ધ્યાન રાખજે કે તારાં દુષ્કૃત્યો બહાર આવ્યાં વગર રહેવાનાં જ નથી અને તે વખતે તારી જે વલે થશે તેની વ્યથામાંથી મુક્ત થવું ઘણું મુશ્કેલ પડશે. અસ્તુ.

પોતાનાં મનનું કોઈપણ પ્રકારે સમાધાન કરી ભવિષ્ય વિષે ઉજળાં સ્વપ્નો જોતો નીંખાણ પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો

બીરાંગના.

ત્યારે સવાર પડી ગઈ હતી. સારે નસીબે સતે તેની મેરહા-
જરીની કોઈને ખબર પડી ન હતી. મકાનમાં દાખલ થઈને
તે સીધો જ પોતાના ઓરડામાં પેઠો. દરમિયાન વાચકો !
આલો આપણે સગુણ તરફ વળીએ.

સવારના પહોરમાં નાકેબંદીની નિમજુકો થનારી હોવાથી
અને યુષ્મનો પ્રસંગ આવી પહોંચે તો પોતાની લાડકી કન્યાનું
શું થશે એ એક જ પણ અત્યંત પ્રખર ચિંતાને લીધે માના-
જીરાવને આખી રાત જરાયે ઉઘ આવી નહિ. પણ સગુણનું
કેમ ? તે તો બિચારી ભોળી હતી એટલે તેને ચિંતા કેવી ?
તે તાબડોતોબ નિદ્રાવશ થઈ પરંતુ તેને પણ આ સુખ બે
ત્રણ કલાકથી વધુ મળી શક્યું નહિ. સૂર્યોદયે માનાજીરાવને
દરબારમાં હાજર થવાનું હોવાથી તેમને ન્હાવાની તજવીજ
કરવા ખાતર સગુણા ન્હાણે વહેલી ઉઠી અને સ્નાનક્રિયાદિ
કરીને માનાજીરાવ ઘર છોડી ગયા તે પછી તે પોતાના નિત્ય
કર્મમાં લીન થઈ ગઈ.

કારણ ગમે તે હો પરંતુ સગુણનું મગજ આજે સ્વસ્થ
ન હતું. ગૃહકાર્યમાં તેનું દિલ લગારે ચોંટતું ન હતું. માના-
જીરાવે રાત્રે ઉંઝારેલા શબ્દોના ભણુકાર તેના કાનમાં હજીયે
વાગ્યા કરતા હતા. આગળ જતાં શું થશે એ વિચાર તેના
મગજમાં ધોળાયા કરતો હતો. આજ સુધી આવેા વિચાર
તેને કદાપિ થયો ન હતો અને સ્ત્રીધર્મ પ્રમાણે પોતે વિવાહિત
થાય તો સાસરું તથા પીયર બન્ને એક જ ગામમાં તેમજ
તદન નજીક નજીક હોવાથી પિતાનો પોતાને વિયોગ થશે
એવી કલ્પના તેને કદિ થઈ ન હતી. પણ સઘળો પ્રકાર તેને
આજે ઉલટો જ દેખાવા લાગ્યો. હાલમાં વિલક્ષણ તૈયારીઓ
આલસી હોવાથી લગ્ન જેવા શુષ્ક પ્રેમના વિષયમાં મન પર-

વવાની માનાજીરાવને બિલકુલ પુરસદ ન હતી. આટલું જ નહિ પણ પોતે જેને મનથી વરી હતી તે પતિ સંબંધી અમુક શંકા આવેલી હોવાથી તે નીંબાજી જોડે સંબંધ જોડવાની સંમતિ આપશે કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન જ હતો. આ વાત તેના મગજમાં ખડી થતાં તેના હૃદયમાં ગડમથલ થતી હતી કે દેશાભિમાન ચડે કે પ્રેમ ?

નીંબાજીના રૂપ પર અને વિશેષતઃ તેના ગુણો પર લુપ્થ થઈને તે તેને મનથી વરી હતી અર્થાત્ પોતાનો પ્રેમ સંપૂર્ણ રીતે તેણે તેને જ અર્પણ કર્યો હતો, તે વાત હવે થઈ ન થઈ કેમ થાય ? પહોળા પટમાં વહેતા નદીના પ્રવાહને જેમ પાછો વાળી શકાય નહિ તેવીજ રીતે એકદા એક વિશિષ્ટ વસ્તુ તરફ સ્થિર નિશ્ચય સહિત વહી રહેલા પ્રેમપ્રવાહને પાછો વાળવો એ સર્વથા અશક્ય છે. વળી માનાજીરાવને નીંબાજી વિષે જે શંકા આવી હતી તે બાબતનો પણ તેણે કશો ધંધારો કર્યો ન હતો. નીંબાજીના શૌર્ય સંબંધી સગુણો ને ખાતરી જ હતી અને યુદ્ધમાં તે કદિ હારે નહિ એવો તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. રાજનિષ્ઠા સંબંધી તો છત્રપતિનો પુણ્ય પ્રતાપ જ એવો ઉજ્જવળ હતો કે તેમનું અન્ન ખાનારા તેમને નિમકહરામ નિવડે એ કલ્પના જ અસંભવિત બજાતી હતી. આ ઉપરાંત આબાજીરાવનું કુળ પ્રતિષ્ઠિત હતું અને આ ગઢ ઉપર તેની ત્રણ પેઢી પસાર થઈ હતી એટલે આવા કુટુંબનો માણસ છત્રપતિને ખેવફા નિવડે એ શંકાને સ્થાન જ શાનું મળે ? તો પછી માનાજીરાવના કહેવાનો ભાનાર્થ શો ? ગમે તેમ હો. નીંબાજીના અંગમાં એકાદ દુર્ગુણ હશે તો પોતાના પ્રેમના જોરે તેને સદગુણી બનાવી દેવો પરંતુ એ દુર્ગુણને વધવા દેવો નહિ એવો મજ્જમ ધસદો તેણે મનમાં

કયા, તથા જો માનાજીશવ વહેલા પાછા ન આવે તો પોતાના પ્રિયકરને મળી આ સર્વે શંકા કુશંકાનું સમાધાન કરી લેવાનો નિશ્ચય પણ સગુણાએ કરી લીધો.

પરંતુ સગુણા ! તું કેટલી ઘેલી ? તને ઘેલી કરતાં લોખી કહીએ તો તે વધારે ઉચિત ગણાશે. તારા સાત્ત્વિક અને શુષ્ક પ્રેમને અનુસરીને તે તારા ભાવિ પતિનું જે ચિત્ર આલેખ્યું તે વસ્તુસ્થિતિથી કેટલું વિરૂધ્ધ છે ? નીળાજી અને રાજ્યનિક્ષા એ શબ્દોનો મેળ ક્યાંથી ? તું સારા જગત્ને તારા જેવું ગણે છે પરંતુ નીળાજીનાં કાળાં કૃત્યો તું ક્યાંથી જાણે ? તારો પ્રેમ અનિવાર્ય છે એ વાત સાચી. પરંતુ એ શુષ્ક પ્રેમને એના નીચ સ્વભાવ સાથે કેમ ખનશે ? તારૂં કુટુંબ રાજ્યનિક્ષ તારો બાપ સ્વામીભક્ત અને તું પોતે પક્ષી સ્વદેશાભિમાની પણ તારો પતિ ? તેનાં કાળાં કૃત્યોમાંના એકાદની તને ખબર પડે તો અત્યાર સુધીમાં તારૂં હૃદયમાં ઉગેલું પ્રેમવૃક્ષ ભરતી-ભૂત થઈ જાય, અને તું તેને અતઃકરણપૂર્વક તિરસ્કારવા લાગી જાય. માટે જ સવેળા ચેતવાની જરૂર છે કારણ કે નીકર પાછળથી ફેાકટ પશ્ચાતાપ કરવો પડશે.

પ્રકરણ છઠું.

મિતાપ

પોતાના પિતાને આવેલી શંકામાં સત્યાંશ કેટલો છે તે નક્કી કરવા માટે કોઈપણ રીતે નીંખાણને મળવું એવો નિશ્ચય સગુણાએ કરી લીધો અને એ નિશ્ચય તેણે ધાર્યો હશે તેના કરતાં ઘણો વહેલો પાર પડ્યો. ખુદ નીંખાણ જ આજે સવારે જરા બનીઠનીને સગુણાને મળવા આવ્યો. નીંખાણ સગુણાને ત્યાં ઘણી યે વાર આવતો છતાં આજે તે ઘરમાં દાખલ થતાં ખમચાઓ ! તેનું દિલ પાપી હોવાથી પવિત્ર અને નિર્દોષ સગુણાની હાજરીને લીધે આમ થયું તો નહિ હોય ? એ તો ઠીક પણ ખીણ નજરે ભેઘએ તો નીંખાણ બડો કુશળ બહુરૂપી હતો. બાણે કંઈજ ન બન્યું હોય તે રીતે મોં સ્વસ્થ રાખીને તે છેક ચૂલા પાસે સગુણા બેઠી હતી ત્યાં પહોંચી ગયો.

મનમાં ઇચ્છા કરતાં વેંત પોતાના ભાવિ પતિનાં દર્શન થવાથી સગુણાને આનંદ થયો અને આથી નીંખાણનો સહાર હંમેશા કરતાં વિશેષ થયો. થોડીવાર તો આડીઅવળી વાતો ચાલી અને પછી સ્વાભાવિક રીતે ગઢ પરની ચાલુ ધમાલ વિષે વાતચીત થવા લાગી. ગઢ ઉપર સ્થિતિ કેવી ભયંકર હતી, છત્રપતિના સ્વાસ્થ્ય બદલ લોકોને કેટલી ફીકર હતી, તેમણે આરંભેલું કાર્ય કેમ ચાલી રહ્યું છે અને તે કેમ પાર ઉતરે તે વિષે પ્રત્યેક જણ કેટલો ચિંતાકાંત હતો, વિગેરે

વાતો કહી છેવટે માનાજીરાવ આજે દરબારમાં ગયા છે અને હમણાં નાકેબંદીની વ્યવસ્થા ચાલી રહી હશે એમ સંચુણાએ નીંખાજીને કહ્યું. પોતાના ભાવિ પતિ તરફથી સહાનુભૂતિદર્શક ઉત્તર મળશે એવી તેને કેટલી બધી આશા હતી ? પરંતુ નીંખાજીના મગજ પર સંચુણાના વિવેચનની કશી અસર થઈ નહિ. ઉલટો તે તો તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય સાહત બોલ્યો, “સંચુણા ! આ બાબતમાં જ્યારે ત્યારે હું તને વાત કરનાર હતો જ. એ પ્રસંગ આજે અનાયાસે મળી ગયો છે એ એક જોતાં ઠીક થઈ ગયું. તમે લોકોએ છત્રપતિને આટલા બધા ચડાવ્યા છે તેનો શો અર્થ ?”

‘છત્રપતિ’ અને ‘ચડાવ્યા’ એ શબ્દો સાંભળતાં જ સંચુણાને બાજુ વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ તે પાછી હઠી અને ઉભી થઈને ક્રોધ અને આશ્ચર્ય સહિત તે બોલી, “એટલે ? તમે આ બોલો છો શું ? કોઈ વાત સાંભળે તો તે શું કહે ?”

પણ નીંખાજીનું ગાંભીર્ય અજબ હતું. તે તો હસીને બોલ્યો, “કાં, એવું તે મેં શું કહી નાખ્યું ? અને વળી જેને મારી વાત સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય તેને હું વાત કરું પણ શા માટે ?”

સંચુણા જરાક મુંઝવાળુમાં પડીને બોલી, “એટલે તમે આજે શી આદરી છે ?”

“બધું ચે હું તને કહીશ.” નીંખાજી સંચુણાને હાથ પકડીને બોલ્યો. “પણ મને જરા ખેસવા દે.”

“કંઈ નહિ, ઉભા રહો તો શો વાંધો છે ? મને બધું સંભળાય છે.” સંચુણા હાથ છોડાવીને બોલી.

“તને તો બધું સંભળાય પણ મારા પગ દુઃખવા આવે તેનું શું ? માટે જ કહું છું કે આપ સાહેબ અહીં બિરાજમાન થાઓ અને પછી અમે આપની સેવામાં હાજર છીએ.” નીંબાણ ટોળ કરતો બોલ્યો.

“હું કહી દઉં છું કે મારે આવી મશ્કરી ન જોઈએ. તમે શું કહેવા માગો છો તે જણાવી દો.” સગુણા જરા ક્રોધ કરીને બોલી.

“તું આટલો મિત્તજ કરીશ એવું મેં પહેલેથીજ ધાર્યું હતું.” નીંબાણ જરા ગંભીરપણે બોલ્યો, “પણ તેમાં થઈ ગયું શું ? આ પ્રસંગ જ્યારે ત્યારે આવવાનો જ હતો તો તે આજે આવ્યો તેમાં ખોટું શું થયું ? તારે સાંભળવું જ છે ત્યારે સાંભળ. છત્રપતિને તમે લોકોએ ‘મોટાભા’ બનાવ્યા છે તે શું જોઈને ? આ પ્રશ્ન હું તને ફરીથી પૂછું છું. બાલ, આ બાબતમાં તું શું કહેવા માગે છે ?”

“નીંબાણરાવ ! મને લાગે છે કે આજે તમારું મગજ ઠેકાણે નથી, નીકર આવા શબ્દો તમારા મોંમાંથી નીકળે નહિ.” સગુણા સંક્રોધ બોલી.

“શબ્દો તો બોલી નાખ્યા એટલે તે હવે મારા રહ્યા નથી અને મગજ ઠેકાણે છે કે નહિ એ બાબતમાં મારે કહેવું જોઈએ કે અત્યાર સુધી મારું મગજ ઠેકાણે ન હતું પણ હવે જ તે ઠેકાણે આવ્યું છે. તમારા લોકોના વાદવાદે હું પણ તમારા છત્રપતિનાં જ્યાંને ત્યાં વખાણ ગાયા કરતો હતો પણ મારી મૂર્ખાઈ મને હવે બરાબર સમજાઈ.”

“નીંબાણરાવ ! મારા બોલોથી કદાચ તમને ગુસ્સો તો લાગશે પણ ક્ષમા કરશો. અત્યારસુધી અમારા સબની નિંદા તમે સંભળાવી તે ઘણી થઈ ગઈ. આ ઉપરાંત તમારે એ બાબતમાં

વધુ કંઈ કહેવાનું હોય તો આપણે બેહુ એકબીજાને વિસરી જઈએ એજ ઠીક થઈ પડશે.” સગુણાએ રોકડો જવાબ આપ્યો.

“પણ સગુણા ! આનું પરિણામ શું આવશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યો કે ? આપણાં લગ્ન થોડાક દિવસમાં થવાનાં છે એ તું ભૂલી ગઈ શું ?”

“અને તેમ ન થાય તોયે શું ? પ્રેમની ખીકથી હું ડરું તેમ નથી. જેને પોતાના દેશની, પોતાની આખરૂની અને પોતાના રાજની ખિલકુલ લાગણી ન હોય તેને પોતાની સ્ત્રી પર કેટલો પ્રેમ હોય તે આ પરથી ઉઘાડું જ જણાય છે.” સગુણા જુસ્સા સહિત બોલી.

“સગુણે ! મારા શબ્દોનો એવો ભગતો અર્થ ના કર.” નીંખાજી જરા નરમ થઈને બોલ્યો. “દેશની તથા રાજની મને પરવાહ નથી એ વાત જે તે કહી તે આવ બોલી છે. દેશને માટે મને અભિમાન છે પણ રાજ કોને કહેવો ? અંધશ્રદ્ધા વડે ગમે તે એકાદ મરાડાને રાજ કહી લોકો નાચવા માંડે તો શું હું પણ તેઓની સાથે નાચવા માંડું ? એવા રાજઓ તો ગમે ત્યાં અને ગમે તે સમયે જોઈએ તેટલા મળી શકે. આપણે તો ખરા રાજની પારખ કરવી ઘટે.”

“બહુ થયું ; બસ કરો હવે ! શિવાજી મહારાજના અનેક ગુણોની પારખ કરવાનું તમને કહેવાને બદલે મારે પોતાને કબૂલ કરવું પડે છે કે પહેલેથી મેંજ તમારી પારખ કરી નહિ, જેથી અત્યારે મને અપ્રસોસ થાય છે. યશી હજી એ વાત ક્યાં હાથથી ગઈ છે ? બાપુના શબ્દોની મેં કાલે અવગણના કરી પણ એકંદરે તે ખરા જ ઠર્યા.” સગુણા ચીડાઈને બોલી.

માનાભરાવનું નામ નીકળતાં જ નીંખાભ જરા ચમક્યો અને પોતાનું કપટકૃત્ય તને કાને ગયું છે કે શું એવી તેની શંકા થઈ. પણ તે ભારે નિશ્ચયી હતો. જરાતરામાં શંકારીલ બનવાનો તેનો સ્વભાવ ન હતો. તે લાગલો જ આવેશપૂર્વક પણ જરા નરમાસથી બોલ્યો, સમજ્યો, તારા કહેવાનો ભાવાર્થ હું સમજ્યો. માનાભરાવે પણ આ બાબતમાં તને વાત કરી રાખી છે એમ જ ને ? તે હમણાં અહીં નથી એ મને જરા ચે ના ગમ્યું.”

“અને ખરેખર મને પણ એમજ લાગે છે.” સગુણાએ સામે જવાબ આપ્યો.

“માનાભરાવ હોત અને તેમને મેં આ વાત કરી હોત તો તેઓ આ બધું બરાબર સમજી જાત એવી મારી ખાતરી છે.”

“ખરેખર ! તેમણે તમારા જેવા સ્વામીદોહીનો બંદોબસ્ત પણ લાગલો જ કરી નાખ્યો હોત.” સગુણા તિસ્કારયુક્ત સ્વરે બોલી.

“જો, આમ સાધારણ વાતચીતમાં પણ તેં માફ અપમાન કરવા માંડ્યું કે ?” નીંખાભ ચીડાઈને બોલ્યો.

“જો અપમાન થયું છે તે કંઈ જ નથી. આ વાત બાપુ બાણે તો પરિણામ જૂઠું જ આવે, સમજ્યા કે નીંખાભરાવ ? માટે જ કહું છું કે તમને આખરૂં જેવું કશું હોય તો આજથી જ ઠેકાણે આવી જાઓ. મારા અન્નદાતાની નિંદા મારાથી પ્રાણાંતે પણ સહન થઈ શકશે નહિ.”

આ વાક્યથી નીંખાભ નિરૂત્તર થઈ ગયો અને હવે શું બોલવું તે તેને સૂઝ્યું જ નહિ. સગુણાના શબ્દોથી તેને કોષ પેદા થયો પણ તે કરે શું ? કંઈક વતુઓનું બોલાઈ જાય તો વાત માનાભરાવ પાસે જાય અને તેની પાસેથી છત્રપતિને

ખાતમી મળે તો પછી પોતાનું માથું જ ભય. આવો વિચાર આવવાથી તે નાઈલાજ થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે હવે સામો-પચારનો ઉપયોગ ઠીક થઈ પડશે. આવો વિચાર કરી ભણે કંઈ જ અન્યું ન હોય તે રીતે હસતો હસતો તે જોલ્યો, “સગુણા ! તું ખરેખર ગુસ્સે થઈ ગઈ શું ? અરે ઘેલી ! હું તો તારી પરીક્ષા કરવા જ આ બધું જોલી રહ્યો હતો, અરે ! આપણા બધાના શાસનકર્તા, જેની કીર્તિ, શત્રુ સુદ્ધાં ગાય છે અને જે જૌષ્ઠાદ્વાલ પ્રતિપાળ ગણાય છે એવા પ્રત્યક્ષ શંકરાવતાર છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની નિંદા મારા મોંમાંથી નિકળે એ વાત તને શક્ય લાગે. છે ખરી ? તારા પ્રેમની કસોટી કરી જોવાની જ મારી ઇચ્છા હતી, કારણ કે દ્રવ્ય આગળ ધર્મ પાછળ હટી જાય છે એમ કહેવાય છે પરંતુ ધન્ય હો માનાજીરાવને ! અને ધન્ય હો તને પણ ! તમે બન્ને શુષ્ક સુવર્ણ છો. છત્રપતિએ માનાજીરાવને પોતાના માન્યા છે એ કંઈ નકામા નથી માન્યા. સગુણે ! હું મહારાજ વિષે જે કંઈ આણુઘટતું જોલ્યો હોઉં તે માટે મને ક્ષમા કરજે.”

આ શબ્દો ધીજી કોઈના મુખમાંથી નીકળ્યા હોત તો તે સગુણને ખરા લાગત નહિ પરંતુ નીંખાજી તેનો પતિ થવાનો હોવાથી તે તેની શબ્દબાજમાં પ્રસાદ પડી, તેના ગુસ્સો સાવ ગળી ગયો અને તે આનંદમાં આવી ગઈ. નીંખાજી વિષેની તેની સઘળી શંકા દૂર થઈ અને તેઓના ભવિષ્યના જીવન વિષે તે અનેક ઉજાનો સ્વપ્ને જોવા લાગી.

પ્રકરણ સાતમું.

રોકડો જવાબ.

ની બાળ સગુણના ચહેરા પર થતા ફેરફારો જોઈ રહ્યા હોતો કે પોતાની બદલેલી વલણથી તેના પર કેવીક અસર થાય છે. ધારેલી અસર સગુણ પર થતી જોઈ તે આનંદમાં આવી ગયો અને પોતાનો હાથ ફાવેલો જોઈ તેનો હર્ષ જ્યોર વધ્યો. સગુણ પણ આનંદમગ્ન થઈ ગઈ અને પોતાના ભાવિ પતિને તે લેટવા જતી હતી એટલામાં એક વિધ્ન નડ્યું ! નીબાળના કમનશીબે સગુણની નજર તેની ડોકમાં લટકતા ચક્રચકિત અલંકાર પર પડી. આ જોઈ તે તરતજ પાછી હઠી અને તે પાછી શંકાશીલ બની.

આ બધું નીબાળના ધ્યાનમાં આવ્યું. પણ હાથથી ગયેલા શિકાર માટે ખેદ ન બતાવતાં તે ઉલટો નકટ થઈને બોલ્યો. “કેમ કેમ ? રંગમાં ભંગ શા માટે ? આલિંગન એટલે કામી સ્ત્રી પુરૂષના ભાવિ સુખમંદિરનું મંડાણ અને ત્યાંથી જ તું અટકી કેમ ? સગુણે ! આલિંગન એટલે બે પ્રેમી જીવોની એકતા, હોખંડના બે ટુકડા તપાવીને એક ખીન્ન પર જોરથી મૂકીએ તો તે બેહુ એક થઈ જાય છે તેવી જ રીતે પ્રેમાનલથી સંતપ્ત થયેલા બે આત્માઓ આલિંગનથી એકરૂપ થાય છે. આવે સમયે અચાનક અટકી જવું એ મહાવેગે ધસી જતા પ્રવાહનો વચ્ચેથી જ બંધ વાળી લેવા જેવું નથી શું ? તે અટકેલા પ્રવાહની જેવી હુર્દશા થાય છે તેવીજ હુર્દશા પ્રેમ-

ઘેલા જીવની થવા પામે છે. માટે જ કહું છું કે આગળ ધરેલો પગ પાછો ના હઠાવ. તારો પગ પાછો હઠતાં વેંત મારા પ્રાણ આ ખોળીયામાંથી બહાર જ ચાલ્યા જશે એવી મને ધારતી લાગે છે.”

આ ચર્પટમંજરીનું સગુણના અંતઃકરણ પર ખીલ કોઈ વેળાએ કદાચ ઈષ્ટ પરિણામ આપ્યું હોત પરંતુ આ વખતે તેનું દિલ સંશયગ્રસ્ત હોવાથી તેને આ બધી વાત જરાયે ગળે ઉતરી નહિ. તે ઉભી હતી ત્યાંથી પાછી હઠીને બોલી. “નીળાજીરાવ ! એકદા જેને પોતાનું માણસ કયું તેને સરળ અને નિષ્કપટ પ્રેમથી ચહાવું એટલી વાત હું તો જાણું. તમારું આ પ્રેમનું લાંબુલચક ભાષણ મારા જેવી ગાંડી શું સમજે ? તમે જે કહેવા માગો છો તે માત્ર ચાર શબ્દોમાં તમે કહી શકત, પણ કંઈ નહિ. તમારા ગળામાંના આ અલંકાર જરા નવીન દેખાય છે. તેની કારીગીરી પણ આપણા મુલકની નથી જણાતી. એ ક્યાંથી આવ્યો ?”

આ વાત નીકળશે એ પહેલેથી જ નીળાજી જાણતો હતો અને તે માટે તૈયાર પણ હતો. ખાને આપેલું ગવાહીર પહેરીને સગુણા પાસે આવવા માટે તેને પસ્તાવો તો થયો પણ ગમે તે કરી એ બાબત વીંટાળી દેવી એ જરૂરનું હોવાથી તે ધીરજથી બોલ્યો. “સગુણા ! હું ધારતો હતો કે મારી આગલી વાતચીતને પરિણામે તારો બધો સંશય ચાલ્યો જશે અને તારા તરફથી મને આલિંગનનો આસ્વાદ મળશે પણ એટલામાં તું પાછી હઠી ગઈ તેનું કારણ આ અલંકાર જ છે એવો તર્ક એ વખતે જ મને થયો. તેનો ઇતિહાસ એજ વખતે કહી નાખી તારી ક્ષમા માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો પરંતુ ઘોર ભૂલની માફી હમેશાં પ્રસંગ જોઈને માગવી એ મને ઉચિત

લાગ્યું. જો પ્રસંગ જોયા વગર ક્ષમા માંગવામાં આવે તો ક્ષમાને બદલે કોપનોજ વરસાદ વર્ષે. કોપના આવેશથી મુકત થઈ તું શાંત થવા લાગી હતી એટલે મેં એ વાત કહેવાનું મોકુફ રાખ્યું કારણકે વળી જો એ વાત કાઢું તો પાછી તું તપી જાય અને તેથીજ હું એ વાત આવતી કાલ પર મુલતવી રાખવાની તારી પાસે રજા માગી લઉં છું.”

“હરગીઝ’ નહિ, જે હોય તે હમણાં જ કહી નાખો. નાના કે મોટા પાપનું અંકુર મૂળથી જ ખોદી કાઢવું ઘટે કારણકે વખતના વહેવા સાથે તે પ્રબળ થતું જાય છે અને પછી તેની અસર વજ્રલેપ જેવી થાય છે માટે જે હોય તે ખોદી નાખો. તમારી આ મોકુફીને લીધે મારી ઉત્કંઠા ઉલટી વધે છે.” સગુણા અધીરી બનીને ખોદી.

“તું સાંભળવાની એ તો મારી ખાતરી જ છે. તારો આ હડીલો સ્વભાવ હું કયાં નથી બાણતો ? ઠીક ત્યારે, અપરાધનો એક વાર ઉચ્ચાર કર્યા પછી એ અપરાધના કારણ—આ અલંકારને મારા કંઠમાંથી દૂર કરું તો પછી તારા આલિંગનને પાત્ર અર્પણ ને ? સાંભળ, જ્યોતિબાની ટેકરીની પેલી બાબૂ મોગલોનું લશ્કર પડાવ નાખીને પડયું છે એ તો તને વિદિત જ છે.”

“પણ એ વાતને આ અલંકાર સાથે શો સંબંધ ?”

“બધું કહું છું. જરા ધીરી પડીશ ?” નીંબાણ હસીને બોલ્યો. “એ લશ્કરની છાવણી આગળ પરમ દિવસે પટાબાણ, હંડાબાણ વિગેરે મહાનગીની રમતો થઈ હતી. એ વાત અનાયાસે મારે કાને આવી અને હું પણ ત્યાં ગયો. માફ કૌશલ્ય જોઈ મોગલોના સરદારે મને આ અલંકાર બક્ષિસ આપ્યો.”

“બક્ષિસ ? અને તે યે મોગલને હાથે ? નીંબાણરાવ ! મને તો એમાં કંઈક શુપ્ત લેઢ લાગે છે કારણકે ગઢ ઉપરથી નીચે

જવાની સંજ્ઞા મનાઈ મહારાજ તરફથી થયેલી છે માત્ર આ નાચીજ બક્ષિસની લાલચથી તમે નીચે ઉતરવાનું સારુંસ કરો એ વાતમાં મને મોટો લેદ જણાય છે. વળી પહેરો ચૂકાવી તમે ગયા અને પહેરો ચૂકાવીને પાછા આવ્યા એ જ ખતાવી આપે છે કે તમે રાતે ગયેલા હોવા જોઈએ અને મરદાનગીની રમતો રાતે હોયજ શાની ? માટે આ અલંકારના મૂળમાં કોઈ મોટું પાપ સમાયેલું છે એમ માફ મન મને ઠોકી ઠોકીને કહી રહ્યું છે. તે ગમે તે હો. તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા પણ નથી. પણ નીંખાજીરાવ ! તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ એમ હું ઇચ્છું છું.” તેના પર ચીડાઈને સગુણા બોલી.

પોતાની કપટખાલ પોતાને જ નડી એવું જોઈ નીંખાજી ગલરાઈ ગયો. સગુણાના ઉરતાદીભર્યા શબ્દોનો શો જવાબ આપવો તે તેને સમજાયું નહિ. તેને ઘણું માફ લાગ્યું પણ બધું ગૂંપચૂંપ સહન કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. તો પણ હિંમત ભીડીને તે થોડું બોલ્યો, “પણ સગુણા ! થોડુંક તો સાંભળ.”

“બસ કરો ! હવે એક શબ્દ પણ મારે સાંભળવો નથી.” સગુણા સત્તાદર્શક સ્વરે બોલી. “કોલસાને જેમ ધોઈએ તેમ તેમાંથી કાળાશ જ નીકળે. તમારે જો પ્રાણની પરવાહ હોય તો બહેતર છે કે તમે એકદમ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. આજે જ નાકેબંદીની નિમજ્જક થઈ ગઈ હશે અને તે પર બાપુજીની-માનાજીરાવની દેખરેખ હોવાથી તમને પરિણામે ઘણું દુઃખ સોસવું પડશે. આવા તમારા જેવા ઘર રૂખાવનારા લોકો મહારાજ શિવાજીના રાજ્યમાં વધારે નથી એ અંખામાતાની કૃપા જ સમજવી.”

“સગુણા ! તું બોલવામાં મર્યાદા ઓળંગી જાય છે એ ધ્યાનમાં છે કે ?” નીંખાજી મિનજથી બોલ્યો.

“વળી મર્યાદા કેવી ? તમારા જેવાં પુરૂષને મર્યાદાની કિંમત જ ક્યાં છે ? તમારા કરતાં અમે ખાયડીઓ સારી.” સગુણા તિસ્કારયુક્ત વાણીએ બોલી.

“તું બહુ જ આગળ વધી. પણ જવા દઉં છું. હવે માત્ર એક જ પ્રશ્ન હું તને પૂછું છું અને તે તારા અને મારા ભાવિને લગતો છે. બોલ, તે વિશે તારો શો ઉત્તર છે ?”

“તે ઉત્તર મેં ક્યારનો આપી દીધો છે. હવે શું બાકી રહ્યું ?” સગુણા નિશ્ચયપૂર્વક બોલી.

“શું તું મને તણ દર્શાવ ?”

“હા, મારા બાપુજીના નામની ખાતર મારે તેમ કરવું જ પડશે.”

“એમ, તું તારો જ એકડો ખરો કરવા માગે છે ?” નીંબાણ મિનજથી બોલ્યો. “પણ ચાહ સંખજે કે તને મારી સાથે કામ પડ્યું છે.”

“નીંબાણરાવ ! એ ધમકી ખીજાને આપજો. તમારું દિલ તો ખાંપી છે એટલે જ્યારે ત્યારે તમને પસ્તાવો થવાનો જ. તે વખતે મારા જેવી ભોળી અબજાને ડરાવ્યા બદલ તમને પોતાને જ દુઃખ થશે અને તે જ શિક્ષા તમારે માટે પૂરતી છે. મારું મન શુષ્ક છે એટલે મને તમારી ધમકીનો જરાય ડર લાગતો નથી. પણ આ નકામી વાતો શી ? તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મળી ચૂક્યો છે. હવે જાઓ, બાપુજીને આવવાનો પણ વખત થયો છે.” આમ બોલી સગુણા દરવાજા બહાર આવીને ઉભી.

આથી નીંબાણને પણ ઉઠવું પડ્યું અને સગુણાનાં ફડાફડ નીકળતાં વાગ્યાણા આગળ પોતાનું કંઈ આવે તેમ નથી એવું

લાગવાથી તેણે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. “બાઓ છા ને ? ઠીક થયું.” તેને જતો જોઈને સગુણા આ પ્રમાણે બોલી. આથી નીબાણને ભારે અપમાન લાગ્યું. “જોઈ લઈશિ” વિગેરે શબ્દો બડબડતો તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. પરંતુ સગુણા તેના તરફ બિલકુલ જોતી જ ન હતી. તે બહાર ગયો કે તરતજ સગુણાએ અંદરથી બારણા ખંધ કરી દીધાં અને પોતાના ઘર કામમાં ગુંથાઈ ગઈ,

વાચકો ! નીબાણ કેટલો નીચ અને યુક્તિબાજ હતો એ આપણને આ પરથી સાફ જણાઈ આવે છે. એટલે હવે એક અબજાને હાથે અપમાન ખમ્યા પછી તે વેરનો બદલો લીધા વિના એમનો એમ ખેસી રહે એ બને જ કેમ ? જોઈએ છીએ કે તેની નીચતા કયાં લગી પહોંચે છે ?

પ્રકરણ આઠમું.

કારસ્થાન.

ની બાળ વાલ્યો ગયો કે તરત જ સગુણા ઘરકામ કરવા મંડી તો ખરી પરંતુ તેનું ધ્યાન તેમાં બિલકુલ ચોંટતું ન હતું. નીબાળ એટલે તેનો ભાવિ પતિ. તેના પર તેની સર્વે આશા અવલબેલી હતી. આવી સ્થિતિમાં પોતાની આશાનો અભુધાર્યો ભંગ થવાથી તેને કંઈ જેવું તેવું દુઃખ થયું ન હતું. તેના પ્રત્યેના અનિવાર્ય પ્રેમને લીધે તેનું કોમળ હૃદય હજીયે નીબાળ તરફ ઢોરી રહ્યું હતું અને નીબાળને જરૂર પસ્તાવો થશે એવી આશા તે રાખી બેઠી હતી. આટલું જ નહિ પણ શાંતિથી પ્રેમભર્યા શબ્દો વડે તેને નહિ સમ-ભવવાને બદલે સખ્ત શબ્દો બોલી તેનું માનભંગ કરવા માટે સગુણાને ઉલટો પસ્તાવો થવા લાગ્યો.

પણ સાથે સાથે નીબાળની બેવકાઈ માટે તેના હૃદયમાં જે વિચાર ઉભો થતો હતો તેને લીધે પ્રેમની આખી કલ્પના ગળી જઈ તેને ઠેકાણે તિસ્કાર પેદા થતો હતો. છત્રપતિએ આરબેલું મહાકાર્ય અને તેમાં આડે આવનારું નીબાળનું વર્તન, એ બે બાબતનો વિચાર કરતાં, નીબાળનો ધિક્કાર કર્યો એ શિક્ષા કંઈ બહુ કહેવાય નહિ એમ સગુણાને લાગ્યું. નીબાળના વિચારો ચોકબા રાજકોહી હતા અને તેના એ વિચારો છત્રપતિના સજકારણને અત્યંત વિધાતક થઈ પડે એવા હતા. આવે સમયે તેનો પકકો બંદોબસ્ત કરવાને

બદલે તેને કપડે આપીને છોડી મૂક્યો એ ઠીક થયું નહિ અને આમ થવાથી પોતાના પિતાની ઉજ્જવળ રાજનિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચશે એવી બીક સગુણાને લાગવા માંડી. ટૂંકમાં એક બાબતથી નીબાળ પડેનો તેનો આજ સુધીનો પ્રેમ તેને વિકારવશ કરવા લાગ્યો અને બીજી બાબતથી સ્વામીનિષ્ઠ માનાજીની પુત્રી તરીકે પોતાની કર્તવ્યવિમુખતા અતિ ભયંકર સ્વરૂપમાં દેખાઈ તેને દુઃખ દેવા લાગી. આથી પોતે કયું તે સાફ કે ખરાબ અને ખરાબ હોય તો તેનો ઇલાજ શો એ સગુણાને બિલકુલ સૂઝયું નહિ. આ રીતે મનની શાંતતા અત્યંત વિદીર્ઘ થવાથી તેનું મન કોઈ બાબતમાં પડેવાયું નહિ.

સગુણાના મનમાં આવી ગડમથલ આલી રહી હતી એટલામાં માનાજીરાવ આવી પહોંચ્યા. જો તે હજીયે ન આવ્યા હોત તો તે કેટલી યે વાર સુધી આ પ્રમાણે ભ્રમિત થઈને બેસી રહી હોત. માનાજીરાવ રોજ સવારે છત્રપતિને મળવા જતા અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તે સગુણા સાથે કલાક દોઢ કલાક કોઈપણ વિષય પર વાતો કરતા અને પછી જમવા બેસતા. પણ આજનો પ્રકાર તેથી ઉલટો હતો. તે આવ્યા કે તરતજ શરીર પરનાં કપડાં કાઢ્યા વગર વિચારમગ્ન થઈને બેઠા એવો તે શો વિચાર તે કરી રહ્યા હશે ? સગુણા તેની પાસે આવીને ઘણીવાર લગણુ ઉભી રહી તો યે તેનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચાયું નહિ એટલા બધા માનાજીરાવ મશગૂલ થઈ ગયા હતા.

ગઢ ઉપર જ્યારથી ધમાલ શરૂ થઈ ત્યારથી જ માનાજીરાવની વૃત્તિમાં ફરક પડેલો સગુણાને માલૂમ પડ્યો હતો. આથી તેણે તેની વિચારલીનતામાં થોડીવાર સુધી કશું વિદ્વ નાખ્યું નહિ. કેટલીક વારે તે પોતે ઉઠ્યા અને તરત જ સગુણા તેના ભોજનની તૈયારી કરવા લાગી. હજી સુધી બેઠું

વચ્ચે જરાય વાતચીત થઈ ન હતી, અને સગુણાએ પણ વાત કરવાની કરી કોશિષ કરી ન હતી. પણ અડધું ભોજન થઈ રહ્યા પછી એ માનાશ્રવણની ચૂપકીદી ચાલુ રહી ત્યારે સગુણાથી રહેવાયું નહિ અને આજે કોઈ ખાસ ખનાવ બન્યો હોવો જોઈએ એવી શંકા તેને થઈ, તેથી તે ખીતી ખીતી હળવેથી બોલી, “દરબાર ભરાયેલો કે, બાપુજી?”

માનાશ્રવણે જવાબ દૂકો જ હતો. ‘હા’ એટલો જ જવાબ તેના મોંમાંથી નીકળ્યો. આથી સગુણા પાછી વિચારમાં પડી ગઈ તોપણ પોતાના ચહેરા પર કશું ન દેખાવા દેતાં તે બોલી, “આજે નાકેબંદી થવાની હતી ને?”

આ વખતે પણ માનાશ્રવણે ‘હા’ એમ કહી પતાવ્યું. પણ આટલાથી સગુણા ક્યાં સમજી જાય તેવી હતી? થોડી વાર પછી તે ફરી બોલી, “પણ આખરે ક્યું થું? છેવટે તમારે જવું જ પડશે ને?”

આ સવાલનો જવાબ આપવા માટે માનાશ્રવણને બહુ કંઈ મોટી તૈયારી કરવાની હોય તે રીતે તે થોડી વાર સચિંત બેઠા અને પછી નિશ્ચયપૂર્વક બેલ્યા, “હા બેટા! મારા સિવાય કેમ ચાલે! અને આવે સમે હું પણ કેમ પાછો હઉં? પુત્ર મહારાજાએ મને માફીમાં રાખ્યો હતો પણ મેં બંતે ઉડીને એ કામ ઉપાડી લીધું.”

“અને તે કામ કયું?” સગુણાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

માનાશ્રવણ પાછા વિચારમાં પડી ગયા. છોકરીને બધું કહેવું કે ન કહેવું એ બાબતમાં તેના મનમાં ખેંચતાણ થતી હોય એવું જણાતું હતું. તેની આવી સ્થિતિ નિહાળીને સગુણા સમજી ગઈ કે બાપુજી તેનાથી કંઈક ગુપ્ત રાખવા માગે છે. તેથી તે બોલી, “ના બાપુજી! મને કહેવાથી સરકારની જોડાઈ

વાત પુટે એમ હોય તો તે સાંભળવાનો મારો આગ્રહ પણ નથી.”

“સચ્ચિદા ! તારાથી હું કંઈ છૂપાવું એવું તને લાગે છે ખરું ? તથાપિ એકાદી વાત એક વખત સુખમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેના પર આપણો કાબુ રહેતો નથી એમ વિચારી દરેક માણસે જરા સાવધ રહેવું એ ઠીક નથી શું ? પણ જવા દે એ બધું. મેં પોતે જે કામ ઉપાડી લીધું છે તે ભારે મહત્ત્વનું છે, અને તેટલું જ મુશ્કેલ છે માટે જ તે ગુપ્ત રહેવું જોઈએ. ગઠ ઉપરનો કોઈ માણસ નિમકહરામ નિવડી ગઈ કાલે મોગલોની છાવણીમાં જઈ આવ્યો છે અને તેના બદલામાં તેને ખાન પાસેથી મોટી બક્ષિસ પણ મળી છે એટલી વાત મહારાજને કાને આવી છે. આ નીચ વ્યક્તિ કોણ હશે અને તેનાં કારસ્થાન શાં હશે તે હજી જણાયું નથી. આ વાત સાંભળ્યા પછી મહારાજ ગુસ્સે થઈ ગયા છે અને આટલો સખ્ત પહેરો હોવા છતાં આ બનાવ કેમ બન્યો હશે તે વિષે અને બધા વિચારમાં પડી ગયા છીએ.

આટલું ખોટી માનાશય વિચારમાં તટ્તીન થઈ ગયા અને તે વ્યક્તિ કોણ હશે એ વિષે અનેક કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યા. આમ વિચારમાં ને વિચારમાં માનાશય જમી ઉઠ્યા અને પોતાના ઓરડામાં પાનસોપારી ખાવા ગયા.

પ્રકરણ નવમું.

અદોષરત.

માનાજીરાવ જમીને પાનસોપારી ખાવા ગયા અને સગુણા રસોડામાં જ બેસી રહી કારણકે તે હજી જમવાની હતી. તે જમવા બેઠી પણ તેનું ચિત્ત તેમાં ન હતું. માનાજી-સવની વાત સાંભળીને તેના દિલ પર શી અસર થઈ હશે ? નીંખાજીની વાતો સાંભળી તેના પર ગયેલો તેનો સંશય, તેની ડોકમાંનું પેલું આભરણ ભેદને મજબૂત તો થયો હતો એમા વળી આ હકીકતથી એ વાતની વધુ સાબિતી મળી. નીંખાજી સાથેના બધા વાર્તાલાપ બાપુજીને કહી નાખવો એમ પણ તેના દિલમાં થઈ ગયું. આમ કરવું એ પોતાનું કર્તવ્ય જ છે એમ સુદાં તેને લાગ્યું. પણ એ બધી વાત કહેતાં નીંખાજીનું નીચપાણું ઉઘાડું પડે એ વાત પોતાને કેમ ગમે ? કારણકે નીંખાજી ગમે તેવો તો પણ તેનો ભાવિ પતિ હતો. તેના સિવાય બીજા કોઈને તે કદિ પરણનાર નથી એવા સ્પષ્ટ તેણે લીધા હતા. આવી સ્થિતિ હોવાથી તે નીંખાજીનું નામ કેવી રીતે બહાર પાડે ? પ્રેમની વાત સાવ જુદી જ છે. પ્રેમને લીધે દેખતો આંધળો અને તોપણ દેખતાઓને છક્ક કરી નાખે તેવું તે પરાક્રમ કરી શકે છે. શાણો મૂર્ખ અને તો પણ શાણાઓને ગફલતમાં નાખી દે એવું કામ તે કરી બતાવે છે. આમ બને છે, તો શા માટે પોતે નીંખાજીને ઠેકાણે લાવવાને મહેનત ન કરે ? આવો વિચાર સગુણા પોતાના મનમાં કરવા લાગી.

નીખાણ નિમકહસમ બન્યો હતો તે માટે તેને જખખર દંડ થવો થટે એ ખરી વાત હતી પરંતુ પોતાના પ્રેમના બળથી તેને પૂરે રાજ્યનિષ્ઠ બનાવવાની અને છત્રપતિની માફી માગવા તેને મોકલવાની અલિલાખા અને ખાતરી સગુણ પોષી રહી હતી. આથી સવારના બનાવ વિષે પોતાના પિતાને કશું નહિ કહેવાનો તેણે ઠરાવ કરી લીધો. એટલામાં તે જમી રહી અને પછી તે માનાણ પાસે ગઈ.

જતાં વેંત પોતે નીખાણરાવે કહેલી વાત બાણે બિલકુલ બાણતી ન હોય તે રીતે પૂછવા લાગી, “પણ પિતાણ ! મહારાજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આજનારો એવો તે એ કેણુ હશે ? આવું સાહસિક કામ કરવાને તેનું કાળજી પણ કેમ આપ્યું હશે ?”

“અમને પણ એ જ નવાઈ લાગ્યા કરે છે.” માનાણ નિસાસો નાખીને જોલ્યો. થોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી તે ફરી જોલ્યો, “છત્રપતિએ આરલેલા આ કાર્યમાં વિશ્વ નાખનારો આ નીચ માણસ જે હોય તેને સરકારની લગારે બીતિ જણાતી નથી. ગુરૂ રામદાસ, મહારાજાને સર્વે સંકટોમાંથી પાર ઉતારવાને સમર્થ છે એટલે કંઈ ફીકર જેવું જ નથી.”

“એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ?” સગુણાએ સભ્યતાથી પૂછ્યું.

“‘શું શું’ શું પૂછ્યા કરે છે ?” માનાણરાવ જરા આવેશ પૂર્વક જોલ્યા. “આજ સાંજથી પહેરો વિશેષ સખ્ત થનાર છે અને તે માણસ પર ખુદ છત્રપતિ સારી રાત દેખરેખ રાખનાર છે. આ નીચ મનુષ્યને શોધી કાઢી તેને પકડાવી આપનારને મોટું ધનામ આપવામાં આવશે, એવું શિવાણ મહારાજે આજે બહાર કહ્યું છે. અને અમને પણ ત્રણ ત્રણ વાર ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે અમારે પૂરેપૂરા સાવચેત રહેવું.”

“ત્યારે તો આજ સાંજે તમે પણ ઘેર નહિ હો?” સગુણાએ કિંચિત ભીતિદર્શક સ્વરે પૂછ્યું.

“હા ખેટા ! સાંજની વાત તો બાબૂએ રહી પણ હમણાં જ હું બહાર નીકળી પડીશ અને ઘણું કરીને સવાર લગી ત્યાંજ રહીશ. વચ્ચે રાતે કદાચ એક બે વાર મારે આ બાબૂથી જવાનું થશે પણ સરકારની દેખરેખ આંપતી હોવાથી હું અંદર આવીને તારી સાથે વાત કરવા જેટલો સમય કાઢી શકીશ નહિ. એકંદર આજની રાત ભયંકર દેખાય છે પછી જે થવાનું હોય તે થાય. આપણા બધાનો આધાર શ્રી જગદંબાની કૃપા પર અવલંબેલો છે.” માનાજીરાવે બોલવાનું બંધ કર્યું અને તેમની આંખોમાં આંસુ આવવા લાગ્યાં.

પોતાની જ ફીકરને લીધે પિતાજીને ચિંતા થઈ રહી છે એ જોઈને સગુણાની આંખો પણ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગઈ અને તે ગદગદિત સ્વરે બોલી, “પિતાજી ! આમ ગભરાઓ ના. તમે મારા માટે જરાય ચિંતા કરતા નહિ. તમે સાજા નિર્ભય રહેજો. તમે સ્વામીકાર્ય કરવા બચ્ચો છો. મહારાજા પ્રત્યે તમારી પૂર્ણ ભક્તિ છે અને મહારાજાની ખાતર તમે જાન પણ કુરબાન કરવા તૈયાર છો એટલે આ બધું સંકટ અંખામાતા દૂર કરશે અને મહારાજાને સદા સર્વદા સુખી રાખશે. તેમજ હું તમારા છત્ર નીચે હોવાથી મારી કાળજી પણ માતાજીને જ છે.”

છોકરીની આ વાત સાંભળીને માનાજીના હૃદયમાં આનંદ પેદા થયો. તે સોપારીનો ચૂરો કરતાં કરતાં અટકી ગયા અને તેનાં નેત્રોમાંથી હર્ષનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તે દબાયેલે અવાજે બોલ્યો. “શાબાશ ખેટા ! ધન્ય તારી હિંમતને ! ઈશ્વર તારૂં કથ્યાણુ કરશે. તારી ખીરજની, મારા તરફના તારા પ્રેમની અને

તારી સન્ન્યનિષ્ઠાની જેટલી તારીફ કરું તેટલી ઓછી છે. આજ સુધી તારી ધીરજનો જ મને આધાર હતો અને હજી પણ તેના પર જ હું નભી રહ્યો છું. તારી આ અજબ ધીરજના બળને લીધે મારા પર આવી પડનાર ગમે તેવા સખ્ત સંકટ-માંથી હું પાર ઉતરીશ એવી મારી ખાતરી થઈ ગઈ છે. તારા જેવી અનુપમ કન્યા ઈશ્વરે મને આપી એ મારા પર તેના કેટલો મોટો ઉપકાર છે ?”

પિતાને મોંએ પોતાની આવી સ્તુતિ સાંભળીને સગુણ શરમાઈ ગઈ અને કંઈક બહાનું કાઢીને તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. પછી માનાજીરાવ ઉભા થયા અને રાજદરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. થોડીવારમાં તે દરબારી પોશાકમાં સજ્જ થઈ ગયા અને સગુણને ઘરમાં એકલી મૂકીને તે બહાર નીકળ્યા. પોતાની માતા ગુજરી જવા ગઈ સગુણા કેઈ દિવસ ઘેર એકલી રહી ન હતી. રાતે પોતે બહાર રહ્યા હોય એવો માનાજીરાવ માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. આથી જતાં જતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું હતું. સગુણને પણ પોદાના પિતા પર આવી પડેલી જવાબહારીને લીધે રડવું આવતું હતું. માનાજી તો કન્યાને એકલી મૂકીને જવી પડતી હતી તે માટે દુઃખી થતા હતા, પણ સગુણા તો એ દુઃખોથી પીડાતી હતી. એક દુઃખ પિતાની જવાબહારીનું અને બીજું દુઃખ નીંખાજી-રાવ વિષેની ફીકરનું હતું. પિતા લડવા ભય એની તેને લાંબી ફીકર ન હતી કારણકે તે શૂરવીરની પુત્રી હતી. પરંતુ આવે કટોકટીને સમયે પોતે પસંદ કરેલો ભાવિ પતિ લડવા ન જતાં મહાશબ્દને નિમકહરામ નિવડે અને છતાં તેના તરફના પ્રેમને લીધે તેનું ભયંકર પાપ પોતસના સ્વામીનિષ્ઠ પિતાથી પોતે

હૂપાવે એ વિચાર સંગુણના કિલેને નિરાંતે જ પવા દેતો ન હોતો. અત્યારથી આ બાબતનો કશો ઉપાય ન લેવાથી નીંબાજી પોતાનાં કારસ્થાનમાં આગળ વધે અને છત્રપતિને જબ્બર નુકશાન પહોંચાડે તો તેમાં હોષ પોતાનો જ ગણાશે એમ સંગુણને લાગ્યું. આ પ્રમાણે તેને પોતાની ગફલતી માટે ખસ્તાવો થવા લાગ્યો.

પરંતુ થયું આણુથયું કેમ બને ? હવે તે વિષે ગમે તેટલો વિચાર કરવાથી શો લાભ ? તેનો ઉપાય થાય તો જ ઠીક ? આથી તે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી પોતાની તૈયારી કરવા મંડી.

પ્રકરણ દશમું.

તૈયારી.

પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે સગુણ કદાચ અધમ નીંબાણ પાસે ગઈ પણ હશે અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કે વિરુદ્ધ તેની એ મુલાકાતનું પ્રજા આવ્યું હશે એ બધી બાબતમાં પડવાની હમણાં આપણને કુરસદ નથી. તે જ પ્રમાણે માનાણ, તાનાણ, હીરાણ વિગેરે સ્વામીનિષ્ઠ સરદારોની સહાયથી છત્રપતિએ રાતે કેવી જાતનો કડક પહેરો રાખ્યો એ બધું બારીકાઈથી તપાસવાનો આપણને સમય પણ નથી. હમણાં તો આપણે મોગલ સરદાર અશ્વમેધજાનની છાવણીમાં જવું જોઈએ કારણ કે તેની હકીકત વાંચ્યાને આપણને ઘણા સમય થઈ ગયો છે. માટે આવો, જાનના નિમિત્તે આપણને પણ સહજ જ્યોતિ-જ્ઞાનાં દર્શન થશે.

સ્વરાજ્યદેષ્ટા નીંબાણ કાલે રાતે જ જાનને મળી ગયો એ તો આપણે વાંચ્યું છે પણ તેઓ બન્ને વચ્ચે શી વાત-ચીત થઈ તે આપણે જાણતા નથી. પરંતુ આજે એ વાત જાહેર થઈ ગઈ છે અને છાવણીના બધા માણસોને જોઈએથી એજ વાત થઈ રહી છે. પન્હાલગઢ દૂરથી જેટલો ભીષણ દેખાય છે તેટલો જ તે ચડવા માટે અઘરો છે. તે પર ચડવા માટે કેઈ બાંધેલો રસ્તો નથી તેમ જ સરળ રીતે ચડી શકાય તેવી પગકેડી પણ તેના પર નથી છતાં શિવાજી

મહારાજે ઠેરઠેર ચોકી પહેરા મૂકી દીધા હતા. આ રીતે ખાન ને માટે ગઢ જીતવો એ અતિ મુશ્કેલ કામ હતું પણ અધમ નીંબાજીએ ખાનના દુર્ગમ કાર્યને સરળ કરી આપ્યું. આથી ખાનને એમ લાગતું હતું કે હવે પોતાનો વિજય નક્કી જ છે. નીંબાજીએ એ ગુપ્ત માર્ગની બધી માહિતી ખાનને આપી દીધી હતી, અને ખૂણાખાચરા સુધ્ધાંનો તેણે નકશો દોરી આપ્યો હતો. છત્રપતિને જેથી નુકશાન પહોંચે તેથી જ ખાન ને ફાયદો થાય. ખાનને નીંબાજી તો આશીર્વાદ સમાન થઇ પડ્યો અને તેણે તેને ભારે માન આપી મોટી બક્ષિસ પણ આપી.

આજે રાતેજ કિલ્લા પર હલ્લો લઇ જવો એવી ગોઠવણ ખાને કરી રાખી હતી, અને રાતે જ પોતાનો જય થશે એવા વિચારમાં તે આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો અને આ આનંદની છટા તેની આખી સેનામાં યે ફેલાઇ રહી હતી. બધા સિપાહીઓ મોજમજાઓ ઉડાવી રહ્યા હતા અને ખાન પણ એન ઉડાવી રહ્યો હતો. સવારથી તેણે ઠાડનો નીશો શરૂ કરી દીધો અને નાચગાનના જલસા પણ ચાલુ થઇ ગયા.

આ પ્રમાણે આખો દિવસ પસાર થઇ ગયો અને સાંજ પડતાં આખા લશ્કરને તૈયાર રહેવાનો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો. મધ્યરતે કૂચ કરવી એવી સલાહ નીંબાજીએ આપેલી હોવાથી અને કૂચ કરવા પહેલાં જ તે હાજર થશે એવું તેણે કહી રાખેલું હોવાથી, ખાન ભારે આતુરતાથી તેની રાહ જોતો બેઠો હતો. નવ વાગ્યા અને હજી યે નીંબાજી આવ્યો નહિ આથી તેને લાગ્યું કે વખતે તેને પહેરેગીરે નહિ બાળખવાથી ખાજો વાળ્યો હશે. આ બાળતની ખાને પોતે તપાસ કરી પણ હજી નીંબાજી આવ્યો જ ન હતો. આસ્તે આસ્તે અગીયાર વાગ્યા

પણ નીંખાણનો પતો જ ન મળે ! આ વખતે ખાનને તેના ખસપણા વિષે શંકા થઈ અને શત્રુના માણસ સાથે આટલા ખુદ્દા દિલથી પોતે વાતો કરી એટલા માટે તેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. દરેક પળે ખાનની ધીરજ ખૂટવા લાગી અને નીંખાણએ તેને ખસખસ કરાવ્યો એવી તેની ખાતરી થઈ. આ વખતે હજી તે દારૂના નીશામાં ચકચર હતો એટલે જોત-જોતામાં તે કોધથી લાલપીળો થઈ ગયો. સામેથી કોઈને આવતું જોતો કે ખાનને એમ થતું કે નીંખાણ આવ્યો અને ઝડપબંધ ઉભો થઈ તે આવેશપૂર્વક તેના પર ધસી જતો. આમ કેટલાય માણસો પર તે ધસી ગયો. પણ ખાન ખરેખર નિરાશ થયો હતો શું ? તેમ થયું હોત તો તો ઘણું સાડું ? તેમ થાયજ શાનું ? નીંખાણ જેવો અધમ માણસ આટલો જલદી સુધરી ભય તો પછી જોઈએ શું ? અપરાધ અને પસ્તાવાનો મેળાપ માત્ર એવા સમયે જ થાય છે કે જ્યારે પંચપ્રાણ-કરાળ કાળ જડખાં ફાડીને સામે ઉભો રહે છે ! પસ્તાવો, દોષમુક્ત થવાનો એક સરળ ઉપાય છે ખરો પણ જો તે સવેળા થાય તો જ. ખાનની પહેલી મુલાકાતથી નીંખાણ અડધો નીચ તો બન્યો હતો અને સચુણાએ જ્યારે તેનો ધિષ્ઠાર કર્યો ત્યારે તે પૂરો નિમકહરામ થયો હતો. પછી ખાનને આપેલા વચનનો લંગ તેને હાથે થાય એ સંભ-વ જ શાનો ? સખ્ત પહેરો છતાં પહેરેગીરિની આંખમાં ધૂળ નાખી નીંખાણ દોડધામ કરતો આખરે ખાનની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો.

નીંખાણના આગમનની ખબર મળતાં જ ખાન ખૂબ ગુસ્સે થયો અને ફફડતો તંબુની બહાર નીકળ્યો. તેને નીશા-માં ચકચૂર થયેલો જોઈને નીંખાણને લાગ્યું કે જસ નીનપાંચ

કરવા જતાં મારે જ ખાઈ બેસવાના. આછી તે એકદમ ખાનના ચરણમાં પડ્યો અને ખૂબ જોરથી ખાનના પગ પકડી રાખ્યા. તરતજ ખાન નરમ પડ્યો અને તે તેને પ્રેમથી ઉભો કરવા લાગ્યો, પણ નીંખાણ બડો ધૂર્ત હતો. અભયવચન લીધા વિના તે ઉઠે એવો ન હતો. “ઉઠો ઉઠો દોસ્ત ! તુમ હમારે ભાઈ હો” એમ કહી ખાને જ્યારે તેને ઉઠાડવા માંડ્યો ત્યારે જ તે ઉડ્યો. પછી બન્ને જણ હાથમાં હાથ રાખી પેલા શામિયાનામાં દાખલ થયા.

આ વખતની નીંખાણની મુલાકાત બહાર હતી અને ખાન પણ બહારમાં હતો એટલે શામિયાનામાં દાખલ થવાની કોઈને પણ મનાઈ ન હતી.

પ્રકરણ અગીયારમું.

મસલત.

તંત્રીમાં પ્રવેશ કરતાં વેંત ખાને નીંખાળને પોતાના જ આસન પર બેસાડ્યો અને શરાબને એક જામ ભરી તેની આગળ ધર્યો. ‘મને દારૂની ટેવ નથી’ એમ કહેતાં બે ખાનની ખડ્ગામરણ થઈ તો ખાર જ વાગે. એમ ધારી નીંખાળએ એક જુદીજ તરકીબ વાપરી. “આપણે લીધેલું કાર્ય ધાતું મુશ્કેલ હોવાથી મારા શિર પર જવાબદારી ભારે છે માટે આવે સમયે મારે સાવચેત રહેવું જોઈએ. આપની કૃપાનો અનાદર થઈ રહ્યો છે પરંતુ સમય જોઈને આપ માફી આપશો એવી આ સેવકની અરજ છે.” આવું દહેઝતદાર ભાષણ કરીને નીંખાળ મદિરાના સપાટામાંથી છટકી ગયો. ખાનને પણ તેના પર વહેમ આવ્યો નહિ અને તેનું કહેવું તેને ખરું લાગ્યું. આથી તેણે નીંખાળને વધુ આગ્રહ ન કર્યો અને પોતે જ તે જામ ખાલી કર્યો. પછી બન્નેની વાંતો શરૂ થઈ.

કરાબ્યા મુજબ નીંખાળ હાજર તો થયો પણ તેણે આણેલી ખાતમી ખાનના હેતુને વિઘાતક નિવડી. નીંખાળ આવે કે તરતજ આખા લશ્કરે કિલ્લા પર હુલ્લો લઈ જવો એવા ઇશદાથી ખાને આખી સેના તૈયાર કરી સખી હતી, પણ તેની બધી આશાઓ પર નીંખાળએ પાણી ફેરવ્યું.

“કોઈપણ એક માણસ ખાનની છાવણીમાં જઈ આવ્યો છે એવી છૂપી ખબર શિવાળને મળવાથી ચોકીપહેરે સખત

થયો છે' એમ નીંબાણએ જણાવ્યું કે તરત જ ખાન પોકારી ઉઠ્યો. “હુરામખેર ! આ બધાં તારાંજ કારસ્થાન હોવાં બેઠાંએ નીકર આવી શુપ્ત વાત બહાર જાય જ શાની ?” ખાન તેને ખૂબ દમ ભરાવવા લાગ્યો અને તેનું ભારે અપમાન કર્યું.

ખાનના આવા શબ્દો નીંબાણ ખતી શક્યો નહિ અને એક વાર ખાનના કાન બરાબર ઉઘાડવા એમ તેને લાગ્યું પણ ખીજીજ પળે એવો વિચાર આવ્યો કે પોતે એકલો હતો બન્યારે સામાવાળાઓ અનેક હતા. લાંબો અને પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી ખાનની કશી પણ છ'છેડ કરવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો. ખાનનો શુસ્સો કંઈક નરમ પડ્યો એટલે પોતાના અંગ પરના રેશમી ખેશ વડે પોતાના હાથો બાંધી નીંબાણ જમીન તરફ મોં નમાવીને બેઠ્યો, “હુબૂર ! શુસ્સાને દબાવી આ સેવકની કસુર માફ કરો. જે થયું તે થયું. છતાં જે હજી વખત વીતી ગયો નથી. આ સેવકની અરજ—”

ખાનનો કોઠાખિ હજી સાવ ઓલવાયો હતો. તે વચ્ચેજ બરાડી ઉઠ્યો. “બસ કર ! વધારે શબ્દો મારે સાંભળવા નથી. તારા જેવા નિમકહુરામ માણસની તો કતલ જ થવી ઘટે પણ મેં તને મારી પાસે એકજ આસન પર બેસાડ્યો એટલે હું તારા તરફ એટલો બધો ઝાલીત થઈ શકતો નથી. અરે ! ગમે તેવો તો પણ આખરે તું હુશ્મનનો જ આદમી ને ? મારે તને અગાઉથી જ ઓળખવો બેઠતો હતો, પણ અપ્રસોસ ! સદહબર અપ્રસોસ !”

આવા શબ્દ પ્રહારોથી નીંબાણને ખૂબ રોષ ચઢ્યો છતાં તેણે પોતાનું માથું પહેલાં કરતાં અધિક નમાવ્યું અને બન્ને આંખોમાંથી આસુ વહેવડાવવા લાગ્યો. ખાનની નજર એકાએક તે તરફ ગઈ અને તેને રડતો બેઠેલો તે નરમ થઈને બેઠ્યો. “કંઈ બે રાત્રી સુરત ! જે કયા લખાશા લખાશા ?”

“હજૂર જહાંપનાહ !” નીંબાળ ડૂસ્કાં ખાતો બોલ્યો, “તક-સીર માફ. આપની સાથે વાદવિવાદ કરવાનું માફ ગળું નહિ છતાં પણ આપ નામદારે મારા પર જ આરોપ ઠાળી પાડ્યો છે તે સાવ અયોગ્ય છે. કાલે રાતે થયેલી આપણી મુલાકાત વિષેનો એક હરફ પણ મારા મોંમાંથી બહાર નીકળ્યો નથી છતાંયે આપને જો એ વાત સાચીજ લાગતી હોય તો પછી માફ જીવતર નકામું છે માટે હું માફ માથું આપના ચરણોમાં જ ધરું છું. પછી ચાહે તો આપ મને મારો કે ઉગારો.” આટલા શબ્દો બોલીને જ નીંબાળ અટક્યો નહિ પણ સાથે સાથે તેનો અભિનય પણ તદ્દનુસાર જ હતો. છેવટના શબ્દો બોલતાં તે નિર્ભય લાકડાની માફક ખાનના પગમાં ઘડાક દઈને પડ્યો. આવો દેખાવ જોઈ ખાન નરમ પડી ગયો અને એકદમ ઉભો થઈને તે નીંબાળને ઉઠાડવા લાગ્યો. આ વખતે નીંબાળએ પ્રબળ મૂર્ચ્છા લીધી હતી એટલે તે અગાઉની માફક તરત જ ઉઠ્યો નહિ. આથી ખાને તરતજ ગુલાબજળ મંગાવ્યું અને નીંબાળના મુખ પર છાંટ્યું. થોડી વારે નીંબાળ બોલ્યો એટલે તેને પોતાની પાસે બેસાડીને ખાન બોલ્યો. “અય દોસ્ત ! ચે તો બડા ગઝબ હુવા, મુઝે માફ કર, તું ઇતના ગભરા બયગા એસા મુઝે માલૂમ ન થા.”

નીંબાળ હવે પૂરો સાવધ થયો હતો, તરતજ તે ઉભો થવા લાગ્યો પણ ખાને તેનો હાથ પકડ્યો અને તેને ઉભો થતો અટકાવ્યો. ખાનના આગ્રહથી પાછો બેસી ગયા પછી તે બોલ્યો:—

“હજૂરની કસોટીએ આ દાસ ચડ્યો એ માફ સદ્બાચ્ય નહિ તો ખીલું શું ? જે થયું તે એક જોતાં ઠીક જ થયું પરંતુ હવે વિના સમજ વખત સુસાવવો ન બોધ્યો.”

ખાન બોલ્યો, “ઠીક ત્યારે કરમાવ. આજનો મોકો તો ગયો. વળી શિવાજી બડો તરકીબખોર છે એટલે હવે બોલ કે તું શી તકબીર કાઢે છે ?”

નીબાજી સગર્વ બોલ્યો, “પણ આ તમારો સેવક કયાં એણે તરકીબખોર છે ? હું આપની સેવામાં હું એટલે તમારે કશી ફીકર રાખવાની જરૂર નથી.”

“શું શિવાજી હજી એ મારા પંજમાં આવશે ?” ખાને નીબાજીના ખભા પર હાથ મૂકીને પૂછ્યું.

“હાજી હજૂર ! ખંદા પાસે એ પણ કરામત છે.”

“તો પછી બતાવ એ કરામત. શિવાજી અમારા હાથમાં આવે તો દિલ્હી દરબારમાં હું તારૂં માન વધારીશ, તારો દરબારો વધારીશ અને વળી તારી વાહવાહ બોલાશે તે જુદી. વળી—”

“હું હું ! હમણાંથી જ વખાણું ન કરી નાખ્યો. કામ કરવાનું તો હજી ઉભું જ છે.”

“બોલ બોલ દોસ્ત ! એક એક ઘડી સોનાની જાય છે.”

“સરકાર ! મેં જે કરામત ચોજી છે તે રામબાણ છે પરંતુ—”

“અરે વળી, પરંતુ, શાનું ?”

“વાત એવી છે કે શિવાજી હાથમાં આવશે પણ તે જીવતા પકડાવા મુશ્કેલ છે.”

“એટલે ?”

“તકસીર માફ ! શિવાજી મહા સાવધ અને ચકોર પુરૂષ છે એ વાત આપનાથી કયાં અજાણી છે ?”

“હા. એ વાતની સાહેલી ગઈ ફાલનો પ્રસંગ જ પૂરી પાડે છે.”

“એવા મનુષ્યને ખુદ તેના ઘરમાં જ પકડવો એ કંઈ નાનીસૂની વાત છે ?”

“તો પછી તારી શી સલાહ છે ?”

“આ સેવકની સલાહ એવી છે કે એકદમ હલ્લો કરી ગઢને હસ્તગત કરવાનો ખેત હાલ તુરત માંડી વાળવો અને આપણે બધાં વેરભાવ ભૂલી ગયા છીએ એમ ખતાવી શિવાજી પર એક ખરીતો રવાના કરવો અને—”

“ખરીતો ? શેનો ખરીતો ? શહેનશાહ ઔરંગઝેબના આ સરદારે એની જોડે તાહકુખી કરવી એમ શું તારૂં કહેવું છે ?” ખાન ડાળા કાઢીને બોલ્યો.

“જરા ખામોશ થાઓ અને હું જે કંઈ કહેવા માગું છું તે પહેલાં સાંભળી લ્યો અને પછી તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેજો.”

“એ જાતની જનાની રીત મને બિલકુલ પસંદ નથી પણ કહે, તારે શું કહેવું છે ?”

“એ ખરીતામાં શિવાજીની તારીફ ગ્રાઈ આપણે તેને મળવા માગીએ છીએ એવા શબ્દો છેક છેલ્લે લખવા.”

“પણ એ વાત તેના સલાહકારો કેવી રીતે કબૂલ રાખશે ?”

“હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આ દાવ જરૂર ફાવશે. તેના સલાહકારોનું મંડળ એટલે સાવ મૂર્ખાઓનું બજાર અને પોતે તદ્દન સીધા માણસ રહ્યો એટલે આપણી કરામત જરૂર બર આવશે.”

“ઠીક. પણ મુલાકાત લઈ કરવું શું ?”

“આ મુલાકાતમાં જ બધું મહત્ત્વ સમાયેલું છે. તે પોતાને રાજા કહેવડાવે છે પરંતુ તમે દિલ્હીના બાદશાહના મોદા અપ્સર છો એટલે આ મુલાકાત ગુપ્ત હોવી જોઈએ.”

“નીબાણ ! સલાહ તો ઉત્તમ છે પણ તે મુજબ બધું બનશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે.” ખાને શંકા બતાવી.

“હા સરકાર ! આ બાબત મુશ્કેલ છે ખરી પણ જો આટલો લાગ સધાઈ જાય તો ફત્તેહ આપણી જ સમજવી. એકાંતમાં મેળાપ કરવાનું તો અથમ તે કબૂલ કરશે નહિ પણ તમારી મીઠી વાણીથી ભાળવાઈ જઈ તે તમારી મામણી જરૂર કબૂલ રાખશે. આમ છતાં તે એકાદ માણસને પોતાની સાથે રાખવાનો આગ્રહ જ કરે તો પણ ઠીક, છતાં એ બાબતમાં બને તેટલી ખેંચતાણુ તો કરવી જ.”

“હું પછી ?”

“પહેલાં તો અહીંતહીંની થોડીક વાતો થશે અને એ વાતો થઈ રહ્યા પછી તમે ઉઠવાની ઈચ્છા બતાવજો.”

“એટલે ? તો પછી આ બધી ધાંધલનું શું કામ ?” વળી એ મુલાકાતનો અર્થ પણ શો ?” ખાને તાણુખીથી પૂછ્યું.

“ખરેખરે પ્રસંગ તો હવે છે, નામવર !” નીબાણ વિનંતી-પૂર્વક બોલ્યો. “આપ જવાની મરણ બતાવશે કે તરત જ તેને શંકા થશે અને તે જરૂર આપને બેસવાનો આગ્રહ કરશે. આપ નામવરે તેની ઈચ્છાને માન આપી થોડી વાર બેસવું અને વળી ઉઠવાની તૈયારી કરવી એટલે તેની શંકા આલી જશે અને આપને જવાની રબા આપશે.”

“પણ તારૂં આ બાવણુ બેલાસ કયારે થશે ? તેમાં અગત્યનું શું છે ? તે હું સમજી શકતો નથી.” ખાન કંટાળીને બોલ્યો.

“હવે હું એ મુદ્દા પર જ આવું છું. આપ તેનાથી છૂટા પડો ત્યારે આપ તેને બેટીને છૂટા પડજો. એ ગાદ આલિમન એવું હોવું બેઠંએ કે તે તેના દેહને તો-શું પણ તેના પચ્ચમાણુને પણ ઠેકાણે પાડી દે.”

“તારા બોલવાનો અર્થ હું બરાબર સમજ્યો નહિ.”

“સરદાર સાહેબ ! તેની સાથે તમારે વેર નથી એવું તમારે ખરીતામાં તથા બોલવામાં બતાવવાનું છે. પણ અંદર ખાનેથી તમારે જુદી જ તૈયારી કરી રાખવાની છે. તેની મુલાકાતે જાઓ ત્યારે એકાદ ખંજર કે એવું કોઈ નાનું પણ કાતિલ હથિયાર કમરમાં લાસવીને જાને અને તેને આલિંગન કરતી વેળા તે હથિયાર—”

“બસ બસ ! તે પછીનો બધો બેત મારા ખ્યાલમાં આવી ગયો. પણ થોડો વિચાર કરવા દે. કારણ કે આ વાત બોલવામાં જેટલી સહેલી છે તેટલી અમલમાં મૂકવી સહેલી નથી.” ખાન વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

“શાહુને શાહુપણથી અને લુચ્ચાને લુચ્ચાઈથી મહાત કરવો એ જ ખરી રાજનીતિ છે.”

“હા હા ! નીંબાજી ! તું કહે છે તે ખરું પણ આ બેત પાર પાડવામાં આપણા માર્ગમાં કેટલી અડચણો છે ?” ખાન નિસાસો નાખીને બોલ્યો.

“પણ હજૂર ! તેનો બધો બદોબસ્ત આ સેવકે કરી રાખ્યો છે. હમેશાં શિવાજીની સાથે રહેનારા હજૂરીયાને આજ સવારે જ મેં ફેરડ્યો એટલે આપણો બેત બરાબર પાર પડશે. તેમાં જરા ચે બીતિ રાખવા જેવું નથી. સરકારે તરતજ બહાર નીકળી હેઠે ઉતરવાની તૈયારી કરવી. રાજમહેલમાં બનેલી હકીકતને નીચે પહોંચતાં જેટલો વખત લાગે તેટલી વારમાં આપણે અડધો માર્ગ કાપી નાખીશું અને તે પછી આપણા માણસો આપણી સાથે થઈ જશે એટલે શી ફીકર રહી ?”

આ શબ્દો ખાન માત્ર સાંભળી રહ્યો હતો પરંતુ તેનું ધ્યાન ખીણ બાજુએ જ હતું. નીંબાણની સલાહ તેને એક વલકથા જેવી લાસતી હતી અને તે સાંભળતી વખતે પોતે સ્વપ્નભૂમિમાં વિચરી રહ્યો હોય એવો તેને લાસ થતો હતો. તેનો સ્વભાવ શૂર અને સાહસિક હતો પણ તેની શૂરતા ખુદ્દા મેદાન પર બહેર રીતે લડવામાં જ જણાતી. નીંબાણ એ બતાવેલી અટપટી બાણમાં માથું મારવા માટે જોઈતી હિંમત તેનામાં ન હતી. તે પોતે શિવાણની બહારથી નિંદા કરતો હતો પણ અંદરખાનેથી તે તેને બરાબર જોઈતો હતો. વળી આવડા મોટા ગઢ ઉપર આવી બાતનું ઘોર કૃત્ય કરીને અસંખ્ય માવળાઓનાં સપાટામાંથી પોતે પાછો આવે એ બનવાજોગ ન હતું એમ તેના મનમાં શંકા થવા કરતી હતી. સારાંશ એ કે નીંબાણ આ એક વિકટ કોયડો રજૂ કરીને આ બટપટમાંથી છૂટો થવા માગતો હતો એમ ખાનને લાગ્યું આથી તેને ખેદ થયો અને ખિન્ન વદને ગૂપચૂપ બેસી રહ્યો.

ઉપરોક્ત ઘાતકી મસલત કરતી વખતે નીંબાણના મનમાં આનંદની લહરીઓ ચાલી રહી હતી અને બાણ પાર પડી તથા તે ફિઝ્હીના બાદશાહનો મોટો અમીર થઈ પડ્યો એવાં સ્વપ્નો પણ તે જોવા લાગ્યો. પરંતુ ખાનનું શોકાતુર વદન જોતાં જ તેના બધા હવાઈ ફિઝા જમીનદોસ્ત થઈ ગયા છતાં પોતાની નિરાશા ન બતાવતાં તે નમ્ર સ્વરે બોલ્યો, “હજૂરનું દિલ જરા શંકાઘસ્ત જણાય છે એ પરથી એમ લાગે છે કે આ સેવકની તદખીર આપને પસંદ પડી નથી.”

ખાન ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “નીંબાણ ! તું હજી બચ્યું છે. તને ફુનિયાનો ખિલકુલ અનુભવ નથી. યુદ્ધ એટલે શું એનો

અનુભવ તને ક્યાંથી હોય ? અરે દોસ્ત ! અખાડામાં ઉભા રહીને રોજના ઓળખીતા માણસો સાથે ચાર હાથ મેળવીને કુસ્તી કરનારા પહેલવાનોને લડાઈનું મેદાન જોઈને દેવો થરથરાટ છૂટે છે એનો અનુભવ તને ક્યાંથી હોય ? તું તારી યુક્તિ સંભળાવી ગયો પણ તેમાં કેટલી હરકતો છે તેનો તે વિચાર કર્યો ખરો ? તું કોઈ સંગીન બાજી રચીશ એવી મને આશા હતી પણ તે બાબતમાં હું નિરાશ જ થયો છું. દુશ્મનની આવડી મોટી અમાપ સેનામાં ઘુસી તેના જ ઘરમાં, તું કહે છે તે મુજબનો દાવ સાધવાની બધી જવાબદારી મારા એકલાના સિર પર લઈ લેવાનું સાહસ કરવા પહેલાં મારે પૂરતો વિચાર કરવો જોઈએ. એકદમ ‘હાજી હા’ કહી દેવાનું કામ મારે હાથે તો બને જ નહિ.”

“આપ નામદારની સાથે ચર્ચા કરવાની તાકાત મારામાં નથી તથાપિ પુજત વિચાર પછી મને લાગે છે કે મારી યુક્તિ મુશ્કેલ નથી એ વાત હજૂર ધ્યાનમાં લે એવી મારી અરજ છે.”

“વારૂ, બહુ સારૂ. આ બાબતમાં હું મારા સરદારોની સલાહ લઉં છું અને તેઓની સાથે મસલત કર્યા પછી જે ઠરશે તે હું તને જાણાવીશ,” ખાન વાત સમેટતાં બોલ્યો.

“ત્યારે આ સેવકને હવે રજા છે ?” ઉઠવાની તૈયારી કરતો નીબાજી બોલ્યો. “પરોઢીયાનો શુમાર થયો છે અને મારે સૂર્યોદય પહેલાં ગઠ ઉપર પહોંચી જવું જ જોઈએ. પરંતુ વિનંતી એટલી જ છે કે મારા સંબંધી ગઠ ઉપર આટલી વાત ફેલાઈ છે તે સંબંધમાં સર્વત્ર સજત પહેરેગીરી ચાલી રહી હશે માટે હવે પછી આપનાં દર્શનની વકી મુશ્કેલ જણાય છે. આથી હું કહું છું કે હજૂર અમુક નિર્ણય પર આવી

બય તો બને તેટલો જલદી તેનો અમલ કરવાની તજવીજ પણ થવા પામે.”

“ડીક છે.” ખાન બોલ્યો. “તારી અને મારી વચ્ચે કપૂ-લાત તો થઈ જ છે માટે તે સંબંધમાં હવે ફીકર ન કરતો. અમે નિશ્ચય પર આવી જઈશું તો કાલ સાંજ પહેલાં જ શિવાળ પર ખરીતો રવાના થઈ જશે પછી તો અદ્વાહુ અકબર !”

પછી નીંબાળ ખાનને કુરનિશ બબ્બીને અપાટાબંધ પોતાને રસ્તે પડ્યો.

પ્રકરણ બારમું.

સમર્થ શ્રી રામદાસ.

ની બાળની સલાહ કેટલી ઘાતકી હતી તે તો આપણે વાંચ્યું. એ સલાહ ખાનને તત્કાળ ગળે ઉતરી નહિ એ પરથી જણાય છે કે ખાન બધું કામ વિચારીને કરે એવો હતો. આવી જ બુદ્ધિ તેણે કાયમ રાખી હોત તો કેટલો અનર્થ અટકત ? પરંતુ તેમ થવાનું ન હતું. લખ્યા લેખ ટાળવાનું કામ થોડુંક જ તેના હાથમાં હતું ? મહિતવ્યતા સહિયસી એ ન્યાયે બુદ્ધિને કર્માનુરોધથી ભ્રમ થાય છે એ કથન કંઈ ખોટું નથી.

નીબાળની સુક્તિ ખાનને પહેલાં તો અમત્કારી લાગી ખરી પણ સવારે જ તેની મતિ બદલાઈ ગઈ. પોતે આવડો મોટો શૂરવીર હોવા છતાં આખું કુલ્લક કાર્ય કરીને નામદાંઈ બતાવવાનું તેને ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેણે પોતાના સરદારોને લેગા કર્યા અને તેઓ સમક્ષ પોતાનો વિચાર રજૂ કર્યો.

ખાનના સરદારો લાંબો વિચાર કરનારા ન હતા, તેઓમાંના ઘણાખરા ખાનની હાથે હા કરનારાં જ હતા. અને નીબાળની યોજના તેઓ સમક્ષ રજૂ કરી કે તરત જ બધા સરદારોએ એ યોજનાને વધાવી લીધી, અને પોતાની સંમતિ પણ દર્શાવી દીધી. પછી તેઓ ખાનની આલાકીની તારીફ કરવા લાગ્યાં. કસવ થતાં વેંત મુનશીને બોલાવવામાં આવ્યો. તેની પાસે ખરીતો લખાવવામાં આવ્યો અને તે શિવાલ પર રવાના પણ કરવામાં આવ્યો. ભોળા શિવાલએ ખાનનું કહેણ સ્વીકાર્યું.

અને મુલાકાતનો દિવસ સુધ્ધાં નક્કી કર્યો. એટલું જ નહિ પણ ઠરાવેલા દિવસની ખબર પણ ખાનને પહોંચાડવામાં આવી.

પોતાના ખરીતાની જાળમાં શિવાજી અનાયાસે સપડાયો એમ જાણી ખાનને તથા તેની સેનાને ભારે આનંદ થયો. પરંતુ નશીબનો સપાટો કંઈ જૂઠો જ છે, એ વાતની એ લોકોને કશી કલ્પના ન હતી. શિવાજીના નાશ માટે તૈયાર થઈ રહેલા ખાડામાં પોતાનો જ જલિ હોમાવાનો છે એ વાતની ખાનને ક્યાંથી ખબર હોય ? તોપણના છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ખૂબ દૂરથી આવેલો અને કેટલાય દિવસથી ગઢની તળેટીએ પડાવ નાખીને પડેલો પોતાનો હડહડતો દુશ્મન આજે એકાએક વૈરભાવ ભૂલી જઈ પોતાની મુલાકાત લેવા ઈચ્છે છે એમાં કંઈક ભેદ હોવો જોઈએ એવું છત્રપતિને શું નાહ સૂઝ્યું હોય ? અને તેમણે મુલાકાત આપવાનું કબૂલ કર્યું તેમાં તેમણે આગળ પાછળનો વિચાર સરખો એ નહિ કર્યો હોય ? એમાં શિવાજીનો શો દોષ ? ખાનનો ઉદ્ધાર છત્રપતિને હાથે જ થાય એવો જો વિધિનો લેખજ હોય તો તે મુજબ ખાનને દુર્ગુણ થવી જ જોઈએ એ વાત નિઃશંક છે. અસ્તુ.

છત્રપતિએ ખાનને મુલાકાત આપવાનું કબૂલ કર્યું અને તે પ્રમાણે તે વત્યાં પણ ખરા. પરંતુ આ મુલાકાતથી ખાનનો ક્રમ તેના પંચપ્રાણની સાથે સાથે છત્રપતિના તિક્ષ્ણ વાઘનખથી કેવી રીતે દૂર થયો એ પ્રસંગ વાચકોને ઇતિહાસ દ્વારા સુવિદિત જ છે. આથી અહીં તેની પુનરાવૃત્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી. ખાનનો દુષ્ટ હેતુ જ્યાંનો ત્યાં ફટાઈ ગયો અને તે પણ માર્યો ગયો એટલુંજ કહીએ એટલે બસ. માટે હવે આપણે આપણી વાર્તા તરફ વળીશું.

નીંખાજી જે દિવસે ખાનની મુલાકાત લઈ આવ્યો તે પછી બીજે જ દિવસે છત્રપતિને ખબર પડી કે કેઈ શખસ પોતાને

એવપ્રા બનીને ખાનની છાવણીમાં ગયો હતો. એવો એ મદ-
માસ કુળકલંક કોણ હશે તે જાણવા માટે છત્રપતિએ પુષ્કળ
પ્રયાસો આદર્યા પરંતુ નીંખાજી માટે તેમને જરાયે શંકા આવી
નહિ. આ વિષય સંબંધી તેમના દિલમાં ભારે ભાંજગડ ચાલી
રહી હતી અને તાનાજી, માનાજી વિગેરે મુતસદ્દીઓની પણ
મતિ મુંઝાઈ ગઈ હતી. શિવાજીએ ગઢ ઉપરનો, ચાતરકનો,
પગકેડીઓ પરનો અને ખીજાં બધાં સ્થળો પરનો પહોરો
વધારી દીધો અને પોતે આખી રાત તપાસ કરવામાં ગાળી.
આમ છતાં ગુન્હેગારનો કશો પતો લાગ્યો નહિ. ખીજે દિવસે
બધા સરદારો પાછા ભોગા થયા અને મસલત પૂરી કરી સહુ
પોતપોતાને ઘેર જતા હતા એટલામાં ખાનનો ખરીતો આવી
પહોંચવાથી સર્વેની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ.

પરંતુ આવા કંઠણ પ્રસંગમાંથી પૂર્ણપણે વિજયી થવાનું
હતું તેથી, તથા પોતે ઉર્લી કરેલી મહારાષ્ટ્રશાહીની જંગી
ઈમારત એકાએક જમીનદોસ્ત થવાની ન હતી તેથી ખાનની
ધારણાથી પરિણામ કંઈ બ્લૂહુજ આવ્યું, ખરીતાનો શો જવાબ
આપવો એ બાબતનો એકાંતમાં વિચાર કરવા માટે મહારાજાએ
સર્વેને થોડા સમય માટે બહાર જવાનું કહ્યું અને પોતે શય-
નાગારમાં પહોંચી ગયા. મનના સંતાપની શાંતિ થાય એટલા
સાડૂ થોડોક આરામ લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તેમની
એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ કારણકે જતાં વેંત તેમના મગ-
જમાં અનેક વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા. તેમને એક નાનુંશુ
ઝોકું આવ્યું. જે ઝોકાથી ખાનના દેહનું પ્રાયશ્ચિત થયું અને
મહારાષ્ટ્રની આબડ્ડ સચવાઈ તે ઝોકું નાનુંશુ કેમ કહેવાય ?

છત્રપતિની આંખો બંધ થઈ ન થઈ એટલામાં તેમનું સદા
રક્ષણ કરનારા સદ્ગુરૂ સમર્થ શ્રી રામદાસનાં તેમને દર્શન

થયાં. અહાહા ! શાં એ અદ્ભૂત દર્શન ! સ્વામીની મુખમુદ્રા આ વખતે શાંત અને ગંભીર હોવાથી તેઓ કોઈ વિચારમાં હોય એમ જણાતું હતું. પળવારમાં શ્રી રામદાસ છત્રપતિના પલંગ આગળ આવ્યા અને બોલ્યા, “શિવબા ! પ્રસંગ ઘણોજ મુશ્કેલ છે છતાં ડરવું ન પાડવે. રામ સમર્થ છે. યવન માટેલો છે છતાં તેની મુલાકાત લેવી. કમ્મરે શસ્ત્ર રાખવું. પ્રસંગ ધ્યાનમાં રાખી કાર્ય કરવું. આ બાબતમાં સમગ્ર વૃત્તાંતની પત્રિકા જોવી.” આટલા શબ્દો બોલી સ્વામીજી અંતર્ધાન થયા અને મહારાજ તરત જ જાગી ઉઠ્યા. નિદ્રામાં થયેલાં સમર્થનાં દર્શનથી મહારાજને ઉત્પન્ન થયેલાં સ્વપ્નમય આનંદમાં, મંચક આગળ પડેલી પત્રિકા તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું. તરત જ સહુર્ષ તેમણે તે ઉપાડી લીધી. પહેલાં તો તેમણે તે માથે ચડાવી અને પછી સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરી તેમાં લખેલી હકીકત વાંચવા લાગ્યા. વાચકો ! તે પત્રિકામાં શું લખ્યું હતું તે જાણવાની તમને પણ જાણાસા થવી જ જોઈએ માટે તેમાંનો અગત્યનો ભાગ નીચે આપ્યો છે:—

‘મોગલ સરદાર અફઝુલખાન તરફથી મુલાકાત બાબતની અરજ આપને મળી હશે પરંતુ એ મુલાકાતમાં કપટ છે. ખાન હથિયાર સજીને સરકારનો પ્રાણ લેવાની પેરવી કરશે. છતાં મુલાકાત અવશ્ય લેવી પરંતુ તે બાબતનો બદોબસ્ત કરવો.’

થોડી વાર પહેલાં આવેલું સ્વપ્ન, તેમાં થયેલાં રામદાસ મહારાજનાં દર્શન, તેમની એ અમૃતતુલ્ય વાણી અને આ બધી વાતની પ્રતિતી આપનારી પેલી પત્રિકા, એ બધું જોતાં પોતાના પરની શ્રી રામદાસની અપૂર્વ કૃપા માટે શિવાજીને અનહદ

આનંદ થયો. જ્યારે જ્યારે સુરકેલ પ્રસંગો આવી પડતા ત્યારે ત્યારે છત્રપતિ શ્રી રામદાસનું સ્મરણ કરતા અને સ્વામીજીના દિવ્ય પ્રભાવથી તેઓશ્રી તેમાંથી સુખરૂપ પસાર થઈ જતા. પરંતુ હાલનો પ્રસંગ અત્યંત અદ્ભૂત હતો. મનમાં પણ ન હોવા છતાં અણધારી રીતે શ્રી રામદાસે કરેલી કૃપા માટે શિવાજીને રહી રહીને પુષ્કળ અઝાયબી થવા લાગી અને પેલી પત્રિકાને ઈશ્વરી પ્રસાદનું ચિહ્ન ગણી તેને પોતાની છાતીએ લગાડવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે બધો ખુલાસો થતાં વેંત મહારાજાએ પોતાનો દરબાર બોલાવ્યો, અને તેમાં ખાનની મુલાકાત નક્કી કરી. ખાન પર જવાબ પણ મોકલી આપ્યો. મહારાજાના આ સાહસથી બધાને પુષ્કળ ચિંતા થવા લાગી પરંતુ આ દારૂણ પ્રસંગમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળ્યા ત્યાં સુધી મહારાજાએ સહશૂરનો તે ગુપ્ત પ્રસાદ ગુપ્ત જ રાખ્યો.

પ્રકરણ ત્રેમું.

વાઘનખ.

શિવાજી મહારાજે ખાનના ખરીતાના જવાબમાં મુલાકાત માટે જે દિવસ ઠરાવ્યો હતો તે દિવસ આખરે આવી લાગ્યો પરંતુ છત્રપતિને તે વિષે જરાયે ફીકર હતી નહિ, એટલું જ નહિ પણ ખાને એકાંતમાં મેળાપ કરવાની ઇચ્છા બતાવતાં જ તે પણ તેમણે મોટી ખુશીથી કબૂલ રાખી. આ વખતે તાનાજી, માનાજી વિગેરે સરદારોને ભારે ખેદ થયો અને આવું સાહસ ન કરવા માટે તેઓએ છત્રપતિને ભારે આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી. પરંતુ મહારાજાનો નિશ્ચય અડગ જ રહ્યો. ખાનને એક વાર આખી દીધેલું વચન તેમણે કાયમ રાખ્યું. આથી બધા સરદારો નાઇલાજ થઇ ગયા. તથાપિ તેઓ મુલાકાતના ઓરડાની બહાર અતિશય સાવધગીરીથી અને તૈયારીથી ઉભા રહ્યા હતા.

પરંતુ છત્રપતિને આ વેળાએ ખીન્ન કોઈની સહાયની જરૂર ન હતી. સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે અગાઉથીજ ખખ્તર પહેરી તે ઉપર જ અંગરખું પહેર્યું હતું અને હાથમાં વાઘનખ પહેર્યા હતા. વાતચીત બલાસ થયા પછી એક ખીન્નને ભેટતી વખતે ખાનનો દુષ્ટ હેતુ જણાઇ આવતાં તેમણે તેના પર વાઘનખનો પ્રયોગ કર્યો અને ખાનનો ઢેહ જખમી થઇ ધરણી પર ઢળી પડ્યો.

તરતજ તેમણે પોતાના સરહારોને અંદર બોલાવ્યા અને પોતાનું અજળ નરસિંહી કાર્ય બતાવીને માનાજી, તાનાજી ઇત્યાદિને દિગ કરી નાખ્યા. ખાનને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મળ્યું અને મહારાજા પર ભમતું સંકટ ટળ્યું, એ જોઈ સહુને પુષ્કળ આનંદ થયો. પણ તેઓના આનંદમાં આ વખતે કોંઈ ઉત્પન્ન કરનારો એક બનાવ બન્યો. અત્યંત વેદના વેડી રહેલો અને ક્ષણમાત્રમાં આ નાશવંત જગત્ છોડી જનારો અફઝલખાન જરા હાલ્યો. તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડી અને કંઈક બોલવાની ઇચ્છા બતાવી.

અપરાધીઓને ઢંડે દેવામાં શિવાજી જેટલા કડક હતા તેટલા જ તેઓ જમીનદોસ્ત થયેલા દુશ્મન તરફ દયાળુ રહેતા. શિવાજી મહારાજાનું દિલ ભરાઈ આવ્યું અને અંતકાળે ખાનની ઇચ્છા પોતાનાં સ્ત્રી બચ્ચામાં પરોવાઈ હશે એમ સમજીને તેઓશ્રી તેની પાસે જઈને બેઠા અને તેના મોંમાં થોડું જળ નાખી તેઓ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે બોલ્યા, “અભાગી ખાન ! તને આલોકની અમારી આ છેવટની સદ્દક્ષિણ !” સપ્રેમ આલિંગન આપવાનો ડોળ કરી તું તારૂં નિંદક કાર્ય કરવાનો હતો પરંતુ મહારાજાની આ ગાદીની સેવા હજી કેટલોક સમય મારા નશીબમાં ઇશ્વરે લખેલી હોવાથી તને તારા પાપનું ફળ મળ્યું. તારો બાદશાહ તે મારો દુશ્મન એટલે તું પણ મારો વેરી જ થયો પરંતુ આવડી મોટી સેના તારી પાસે હોવા છતાં તારૂં આ રીતે મરણ થાય એ મને ગમતું નથી. હવે તને બચાવવાનું કામ અશક્ય થઈ ગયું છે અને તારા મુખ ઉપર પશ્ચાતાપનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યાં છે. આવી સ્થિતિમાં તારે જો તારાં સ્ત્રી બચ્ચાને કંઈ સંદેશો મોકલવો હોય તો તેમ ખુશીથી કહે, હું તે ઘણી ખુશીથી મોકલી આપીશ.”

મહારાજના આવા પ્રેમભર્યા શબ્દો સાંભળીને ખાનનાં નેત્રોમાં આંસુ આવ્યા. તેણે પડ્યા પડ્યા જ મહારાજના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો અને ખોખરે અવાજે તુટક શબ્દોમાં તે બોલવા લાગ્યો:—

“મારા ભાઈ શિવાજી ! રાજા શિવાજી ! તું ખરેખર સાધુ પુરૂષ છે. ખુદાની મહેરબાનીથી બે હું જીવ્યો છાત તો હું ખરેખર તારો દોરત બનીને રહેત. પણ હવે શું બને ? હું બહુ તો પા કલાકનો મહેમાન ! પરંતુ ત્યાં સુધી તારી હાજરી અહીં જ રહે એવી મારી દિલની ખાહેશ છે. મારાથી વધારે બોલાતું નથી. મારી જીભ ખેંચાય છે. પણ ગમે તેમ કરી થોડી વાર સુધી મારે મારી જન જવા દેવી બેઠાએ નહિ. મને મારા પાપની સજા બરાબર મળી છે. પણ આ કામમાં મારો એક ભાગીદાર છે અને તે તારી રૈયતમાંનો જ છે.”

શું ત્યારે મને મળેલી ખાતમી ખરી ?” છત્રપતિ સંકોધ બોલ્યા. “એ હુરામખોરનું નામ મને કહે એટલે તેને પણ હું તારી સેવામાં સાદર કરું.”

“તેનું નામ નીંબાજી ” ખાન અટકતો અટકતો બોલ્યો.

“શું નીંબાજી ? મારો હોઈ તે નિમકહુરામ નિવડયો ? મને લાગતું જ હતું. ઠીક છે. તેની પણ વ્યવસ્થા મારે કરવી બેઠાએ.” શિવાજી વધુ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા.

“રાજા ! પારકા દુશ્મન કરતાં ઘરનો દુશ્મન ભૂંડો.” ખાન વધારે અશક્ત સ્વરે બોલ્યો. “આ નીંબાજીએ જ મને ગઢના ગુપ્ત માર્ગો બતાવી દીધા હતા. પણ....પણ....મને લાગે છે.... તે બીજો નીંબાજી....ના ના....તેણે મને બરાબર.....પાણી પાણી....અરે શિવાજી દોસ્ત ! સ—લા—મ.”

ખાનની ઐહિક ચાંત્રા સમાપ્ત થઈ. પણ છત્રપતિની ચિત્ત-
વૃત્તિ વિલક્ષણ ગુન્થવાડામાં પડી. નિમકહરામ નીંખાણએ ગુપ્ત
રીતે ખાનની મુલાકાત લીધી. એટલી હકીકત તો ખાનના
મુખમાંથી નીકળી અને તેને લગતી મહારાજને મળેલી
ખાતમી તેની સાથે બરાબર મળતી આવી એટલે તે બાબતમાં
હવે સંશય રહ્યો ન હતો. પણ ખાનના છેવટના શબ્દોમાં
'ખીજે નીંખાણ' એવા શબ્દો પણ હતા અને 'એ વ્યક્તિઓએ
જ મને બરાબર કસાવ્યો' એવો તેના કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો.
એમ જણાતું હતું. આથી શિવાજીને ખીજે એક સંશય
ઉભો થયો. નીંખાણ નામની અથવા નીંખાણનું સ્વરૂપ ધારણ
કરનારી વ્યક્તિ ખીજે દિવસે ખાન પાસે ગઈ હોવી જોઈએ
એમ મહારાજને લાગ્યું. પરંતુ તેણે પણ ખાનને તિલ્લુ શસ્ત્રોએ
મારો વધ કરવાનું કહ્યું, તેમાં તેણે ખાનને કસાવ્યો શી રીતે?
તે ખીજી વ્યક્તિએ પણ એવી જ બેવકાઈ કરી. 'તેણે મને
બરાબર' એ શબ્દો ખાનના મોંમાંથી નીકળેલા પરંતુ એ વાક્ય
પૂરું થયેલું ન હોવાથી તે શું કહેવા માગતો હતો તે બરાબર
સમજાતું ન હતું. એ બંને વ્યક્તિઓ હરામખોર કે તેમાંની
એક અપકારી અને ખીજી ઉપકારી કે મૂળે જ બંને વ્યક્તિ-
ઓ એક હોવા છતાં ખાનને ખાલી ભ્રમ થયેલો, એ વાતની
કશી ચોખવટ ખાને ઉચ્ચારેલા શબ્દો પરથી થતી ન હતી.

પણ એટલામાં તેને સ્વામી રામદાસના ગુપ્ત પ્રસાદનું
સ્મરણ થયું અને તેને લીધે તેમના સંશયનું પૂરું નિવારણ
થયું. નીંખાણ ખાનની છાવણીમાં જઈ કંઈ ગુપ્ત મસલત કરી
આવ્યો એ વાત અંતર્જ્ઞાન વડે જાણતાં વેંત સ્વામીને મારી
ચિંતા થઈ અને તેમણે જ નીંખાણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી
ખીજી વાર ખાનની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ અને

ખાનના મનની વલણ સમજી જઇને પેલી પત્રિકાની તથા સ્વપ્નમાં દર્શન આપવાની યોજના તેમણે કરી હોવી જોઇએ એવી શિવાજીને ખાતરી થઇ. પોતાના શિરે ઝંઝૂમી રહેલો ઘોર પ્રસંગ સ્વામીએ ટાળ્યો તે માટે તેમને ખુશાલી થઇ પરંતુ પોતાના જેવા પામર મનુષ્ય માટે સમજાસ જેવા મહાત્માને આટલું કષ્ટ ઉઠાવવું પડ્યું તે માટે તેમને દુઃખ થયું. જે થયું તે ખરૂં પણ આખાજીરાવનો નીખાજી ઘોર અપરાધી હોયો હોયો અને તેને યોગ્ય દંડ કરવો જ જોઇએ. બીજે દિવસે જાહેર-દરખાસ્તમાં નીખાજીનો અપરાધ પ્રજા સમક્ષ ઉઘાડો કરી તેને બરાબર સજા કરવી એવો મનોગત ઠરાવ શિવાજી મહારાજે કરી દીધો.

પ્રકરણ ચૌદમું.

સજ્જ.

પોતાના મનોગત દરાવ મુજબ ખીજે જ દિવસે શિવાજી મહારાજે દરબાર ભર્યો. માનાજી, તાનાજી વિગેરે મોટા મોટા સરદારો પોતપોતાને ઘરોમાં હાજર થઈ ગયા અને પછી ખુદ મહારાજ પણ સિંહાસન પર બિરાજ્યા. આરોપી નીંખાજીને લોખંડી જાંજીરોથી જકડીને સિંપાહીઓના પહેરા નીચે ઉભો રાખવામાં આવ્યો અને આવા નિમકહરામ કુળકલંકે પુત્રના બાપ આખાજીરાવને પણ નીંખાજીની પડખે ઉભા રહેવાનું હતું.

મહારાજાએ ભર દરબારમાં પહેલાં તો નીંખાજીનો અપરાધ કહી સંભળાવ્યો અને આવા ભયંકર પ્રસંગમાંથી પદમેશ્વરે તેમનું રક્ષણ કર્યું, તે માટે આનંદ પણ દેખાડ્યો. નીંખાજીએ પોતાનું કાળું કૃત્ય કબૂલ કર્યું. તેણે મહારાજા પાસે દયાની લીખ માગી નહિ એટલુંજ નહિ પણ પસ્તાવાની જરા યે નિશાની તેણે દેખાડી નહિ. મહારાજા દયાળુ હતા અને આકૃતમાંથી સહીસલામત બચ્યા પછી શિક્ષામાં ઘટાડો કરે એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. પણ અપરાધી તો પસ્તાવો સુદ્ધાં ન કરતો હોવાથી મહારાજા ગુસ્સે થઈ ગયા. આખી પ્રજાને ઉદાહરણ મળે એટલા ખાતર શ્રી શિવાજીએ નીંખાજીને દેહાંતની સજા કરી.

નીંબાણનો અપરાધ ફરેકે મોણસને ધણે લય કર લાગતો હતો અને તે માટે તેને જખ્ખર સબ્બ થવી જોઈએ એવી બધાની મરજી હતી. આમ છતાં મહારાજના મોંમાંથી સબ્બના વાક્યો નીકળતાં જ બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નીંબાણ જેવો જીવાન કેવળ દિશાભૂલને લીધે આવી રીતે દુનિયામાંથી નાશ પામે એટલે શું? આબાણરાવના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એકનો એક પુત્ર સરકારનો અપરાધી ઠરી પોતાની નજર સમક્ષ માર્યો જશે એ ઘટના જોઈ એક બાન્નૂથી તેને વિવાદ થયો અને બીજી બાન્નૂથી પુત્ર વિયોગની પીડા સાલવા લાગી. તે માથે હાથ મૂકીને સજ્જા નેત્રે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. માનાણરાવ આ પ્રસંગ જોઈ શક્યા નહિ. બ્યારે ત્યારે નીંબાણ તેનો જમાઈ થવાનો હતો, એટલે કે આબા સાહેબ તેના વેવાઈ થવાના હતા. પણ આ ઘટનાને લીધે એ સઘળી આશાનો નાશ થતો હતો. આ ઉપરાંત તેમને પોતાની પુત્રીનું દુઃખ જોવાનો વખત આવેલો જોઈ ભારે દુઃખ થયું. કેવળ સગુણનાં સુખની ખાતર અથવા તો સમજીતી કરવા ખાતર મહારાજને કંઈક કહી જોવું એવો વિચાર માનાણએ કરી લીધો. પરંતુ તે જ વેળાએ ભર હરબારમાં અબાચળી પમાડે તેવી રીતે સગુણના આકસ્મિક પ્રવેશથી તેનો વિચાર મનમાં જ રહી ગયો એટલું જ નહિ પણ ઉલટો તેના દુઃખ માં વધારો થયો.

સગુણના હરબારમાં થયેલા એકાએક આગમનથી સર્વેને નવાઈ લાગી અને નીંબાણનો તેની સાથે શો સંબંધ હતો એ જાણતાં જ ખુદ મહારાજને પણ એ કુમારીના ભાવિ સંસાર સુખની ખાતર નીંબાણ પર હયા કરવી એમ ક્ષણભર લાગ્યું, પરંતુ એમ કરવાથી પોતાના ન્યાયીપણાને બાધ આવે અને અપરાધની સજા કરવાને બદલે ઉલટું તેને ઉત્તેજન આપ્યું

કહેવાય. આવો વિચાર કરી શ્રી શિવાજી માનાજી તરફ ફરીને
 બોલ્યા, “માનાજીરાવ ! તમે અમારા ઘણા જૂના અને વિશ્વાસુ
 સેવક છે છતાં તમારા પર ઉપકાર કરવાને બદલે હાલને પ્રસંગે
 અમારે હાથે અપકાર થાય છે એ જોઈ અમને ઘણી દિલગીરી
 થાય છે. અપરાધીને સજા કરવાથી તમારી કન્યાના સુખનો
 નાશ થનાર છે એ અમે કબૂલ કરીએ છીએ પરંતુ ન્યાયની
 બાબતમાં પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ. આટલા ખાતર અને
 તમારા જેવા આબરૂદાર પુરુષના કુલીન કુટુંબમાં આવું કલંક
 ન શોભે એટલા ખાતર અપરાધીને કરેલી સજા અમે પાછી
 ખેંચી શકતા નથી. તેમાં કશો ફેરફાર થનાર નથી એમ
 કહેતાં પણ અમને ભારે કષ્ટ થાય છે. તમારી એકનિષ્ઠ સેવા
 બાણીતી છે અને કોઈ બીજા પ્રસંગે અમે તેનો બદલો આપીશું
 પણ આ વેળાએ તો અમે નાઈલાજ છીએ. તમારી કન્યાએ
 જોઈએ તે સ્થળે બીજી પસંદગી કરી લેવી, જે અમે માન્ય
 કરીશું અને તેને અમારી ધર્મકન્યા સમજી મોટા કાઠથી
 અમે તેનાં લગ્ન પણ કરી આપીશું.”

મહારાજના આ ભાષણથી આખા સાહેબની આશાનો
 છેવટનો તંતુ પણ તુટી ગયો અને માનાજીરાવના મનમાં
 આવેલો વિચાર પણ દટાઈ ગયો. નીંખાજીને તો પોતાના
 જીવિત સંબંધી આશા જ ન હતી પણ સગુણાના આગમ-
 નથી તેને થોડીક આશા દેખાઈ હતી, પરંતુ હવે તે થે નષ્ટ
 થઈ. હવે નીંખાજી નહિ બચે એવી બધાની ખાત્રી થઈ ગઈ
 અને આખા દરબારમાં ગંભીરતા છવાઈ રહી.

પણ બધાની તાબુખી વચ્ચે સગુણાએ પોતાનું મૈન
 તોડ્યું અને પોતાના મધુર તથા સ્પષ્ટ શબ્દો વડે સર્વેની
 દ્રષ્ટિ અને મન એકઠમ પોતાના તરફ ખેંચ્યાં. મહારાજના

સિંહાસનથી થોડે દૂર ઉભી રહી હાથ જોડીને તે બોલી,
“દયાળુ સરકાર ! મને હમણાં જ આપે આપની ધર્મકન્યા
કહી છે તેથી આપને એકાદી વિનંતી કરું તો તે અમાન્ય થશે
નહિ એવી મને આશા છે માટે મહારાજની આજ્ઞા હોય તો
હું બોલું.”

મહારાજને તેના શબ્દોથી કૌતુક થયું તોપણ કંઈક ગંભીર-
રૂપે તેઓશ્રી બોલ્યા. “બાલ તારી શી મરણ છે તે અમને
કહે. તારી માગણી ચોચા હશે તો શિવાજી તે તત્કાળ પૂરી
કરશે.”

“મહારાજ ! મારા જેવી અબળા કુમારી આજ એકાએક
દરબારમાં આવી એટલે સરકારને તથા આ બધાઓને કદાચ
અચંબો થયો હશે અને હું મારા ભાવિ પતિ માટે સરકારની
સમક્ષ વિનવણી કરવા માટે આવી હોઈશ એમ પણ અધાને
લાગ્યું હશે પરંતુ ખરેખર કહું તો હું તે માટે બિલકુલ
આવી નથી. વળી સરકારના ન્યાયીપણાને બદલે લાગે એવી
વિનંતિ-મારા તરફથી થાય પણ નહિ.”

મહારાજનું હિલ ભરાઈ આવ્યું. તે બોલ્યા, “છોકરી !
તું બોલી તે બધું સાચું છે. નીંબાજી માટે માફી માગવાને
તું આવી હોઈશ આવું અમને લાગ્યું હતું પરંતુ હમણાંના
તારા બોલવાથી તે અમને વધારે વિસ્મયમાં નાખી દીધા છે.
માટે બાલ જોઈ ! તારે શું કહેવું છે ? તું અહીં શા સારૂ
આવી છે ?”

“સરકાર ! આપના દરબારમાં હું ન્યાય માગવા માટે
આવી છું.” સગુણા સવિનય બોલી.

“બેટી ! તું અમને વધારે ગુચવાડામાં નાખે છે.” મહારાજ
તાબુપીસહ બોલ્યા. “અમારી પ્રજાને ન માગવા છતાં ગરા-

અર ન્યાય મળે છે એવું બોલાય છે અને તું તે માગવા આવી છે એનો શો અર્થ? બોલ ! આ શિવાજીનું કયું કૃત્ય તને અન્યાયી જણાયું છે ?”

“મહારાજ ! સ્પષ્ટ બોલવા માટે માફી ચાહું છું. હમણાં જ સમાપ્ત થયેલા ખાનના પ્રકરણમાં અપરાધીને સજા થઈ.”

“અને તેમાં અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ તારૂં કહેવું છે શું ?” મહારાજ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યા.

“ના જી, મહારાજ, તેને હું અન્યાય કેમ કહું ? થયેલી સજા યોગ્ય છે પરંતુ—” સશુણ્ણા વિનવણી કરતી બોલી.

“પરંતુ શું ? પરંતુ કહી આમ આટકે છે શા માટે ? અમારે હાથે અન્યાય ક્યાં થયો તે અમારે સમજવું જ ઘટે.” મહારાજ જરા ગાંધીયૃપ્તવૃક્ત બોલ્યા.

“પરંતુ આટલું જ કે જેણે સવેળા ઇશ્વરત કરી આપને સાવધ કર્યા અને શત્રુનો ભેદ આપને જણાવ્યો તેને આવે પ્રસંગે સાવ ભૂલી ગયા શું ? આ જરા વિલક્ષણ દેખાય છે, અપરાધીને શિક્ષા કરવા સાથે ઉપકાર કરાંને પણ બદલો મળવો બેઘતો હતો.”

સશુણ્ણાના છેવટના શબ્દો સાંભળીને મહારાજ વિચારમાં પડ્યા. શત્રુની સુકિતની તેમને પહેલાંથી ખબર પડી ગઈ હતી પણ તે તો સમર્થ શ્રી રામદાસનો પ્રભાવ હતો. સ્વામીજીની ગણના મનુષ્ય કોટિમાં કેમ થાય ? વળી સ્વામીજી હાલ સજનગઢ હોવાથી તેમના ઉપકારનો કેવી રીતે બદલો વાળવો ? પોતાની બહોજલાલી એ તેમની જ કૃપાનું દ્રવ્ય હતું અને તેઓશ્રી મહારાજના આરાધ્ય હતા. આમ હોવાથી એકાદ સાધારણ માનવી પ્રમાણે ગુરૂજીનો આભાર માનવો એ મહારાજને ઠીક લાગ્યું નહિ. પરંતુ સશુણ્ણાના શબ્દોથી તેમને

જે અચાંખે થયો તેમ કરણ જુદું જ હતું. ખાનનું કાવત્રું અત્યાર સુધી શુભ રાખવા છતાં એ છોકરીને-સગુણાને તેની ક્યાંથી ખબર પડી ગઈ? આથી તેઓ શ્રી ભારે વિસ્મય સાથે બોલ્યા, “છોકરી ! તારા આ અડધા પડધા અને સંદિગ્ધ બોલોથી અમે વધારે તાણુળ થઈ ગયા છીએ. તે કહ્યું તેવો પ્રકાર થોડેડ અંશે થયો હતો ખરો પણ તે અત્યંત શુભ રાખવામાં આવેલો છે એમ અમે અત્યાર સુધી ધારતા હતા. પણ તારા શબ્દોથી અમારા મનમાં જુદી જ કલ્પના જાગી છે માટે સંદિગ્ધતા છોડી દઈને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દે કે જેથી અમારા સંશયનું નિરાકરણ થઈ જાય અને અમારા મનને શાંતિ વળે.”

“હીક છે. ભારે તો એ હકીકત હતું મોંએ બોલું તેના કરતાં આ પત્ર વાંચવાથી તમને વધારે વિસ્તારપૂર્વક બધું સમજશે. “આમ બોલી સગુણાએ પોતાના પાલવમાંથી એક પરખીડું કાઢી મહારાજને આપ્યું.

મકરણ પંદરમું.

વીરાંગના.

સુગુણના શબ્દોથી દરબારમાં પેલા થયેલી તાબુખી પાસવાર હતી. એવામાં તેણે મહારાજના હાથમાં પત્ર મૂક્યો અને બધાના અચંખામાં વધારો થયો. ખુદ શિવાજી મહારાજ પણ અત્યંત મુગ્ધવણમાં પડી ગયા. આવી એકાદ પળ ચાલી ગઈ. પછી મહારાજએ પેલા પરખીડા પર નજર કરી અને તે તોડી તેમાંના કાગળ પરનું લખાણ વાંચી તેઓશ્રી છક્ક થઈ ગયા. ઘડીમાં પત્ર તરફ તો ઘડીમાં સગુણ તરફ તેઓ જોવા લાગ્યા. પછી પોતાને કંઈક શંકા જણવાથી પોતાનો હાથ અંગરખાની અંદર છાતીના ભાગ આગળ લઈ જઈને તેમણે કંઈક તપાસી જોયું અને જોઈતી વસ્તુ ત્યાં હતી એવી જાણે ખાતરી થઈ હોય એવો દેખાવ કરી તેઓ બોલ્યા, “છાત્રી ! તું એમની એમ કાણુલર અમારી સામેજ ઉભી રહે. તને અમારે નિરખીને જોવી છે. આ તારા પત્રથી અમારી શંકાનું સમાધાન થવાને બદલે ઉલટો તેમાં વધારો થયો છે,”

અત્યાર સુધી આ બધો પ્રકાર મૂગા મૂગા જોઈ રહેલા માનાજીવથી હવે ધીરજ રાખી શકાઈ નહિ. તે ઉભા થઈ હાથ જોડીને નમ્રપણે બોલ્યા. “સરકાર ! આજના દરબારમાં આ શો અપૂર્વ પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે, તે અમને બધાને કંઈ જ સમજાતું નથી. આ મારી સગુણા આજે કોઈ બહુગરબી બની ગઈ છે. પણ તેનો એવો કયો ગુણ જોઈને ખુદ મહારાજ પણ આટલા ખુશ થઈ ગયા છે ?”

શિવાજી મહારાજ કિચિત્ ક્ષિત કરીને ગંભીરતાપૂર્વક જોડ્યા, “માનાજી ! આ તમારી ઢિકરી આજે અમને જુદાજ રવડપમાં દેખાય છે અને અત્યાર સુધીનું તેનું આવું સંદિગ્ધ વર્તન જો વધારે વખત ચાલશે તો અમે પાગલ બની જઈશું. આ પ્રકાર શો છે તે જાણવાની તમારી ખાહેશ અને તે બન્યો કેવી રીતે તે સમજવાની અમારી ખાહેશ, એ બન્ને ખાહેશો પૂરી કરવાની વાત તેના હાથની છે. માટે આ બધો લેહ તેણે જ ઉકેલવો એવો તેને અમારો આગ્રહ છે.”

“પણ સરકારને એવડા મોટા શો લેહ જણાય છે” માનાજી શવે પૂછ્યું.

“હા, તે હકીકત હવે જાહેર કરવામાં કર્યો વાંધો નથી.” મહારાજ શાંત વદને જોડ્યા. “અમારા દરબારમાં અમારા પર ઉપકાર કરનારનો આજે સત્કાર થયો નથી એવું તેણે કહ્યું હતું એ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે ?”

“હા સરકાર.” તાનાજી અને ખીજ સરદારો જોડી ઉઠ્યા.

“અને તેના તે શબ્દોના પુરાવામાં તેણે આ પત્ર અમને સ્વાધીન કર્યો તે પણ તમે જોયું હશે ?” મહારાજએ પૂછ્યું.

“હાજી સરકાર.” માનાજી શવે જોડ્યા.

“અને આ પત્રમાં જ બધો ગોટાળો છે.” આટલું કહી પછી ખાનનો ખરીતો આવ્યા બાદ પોતે શયમાગારમાં ગયા અને ત્યાં સ્વપ્નામાં સમઘાસ ગુરૂનાં દર્શન થયાં અને ગુરૂજીએ બાતમી આપી તથા એક પત્ર પણ મૂકતા ગયા એ બધી હકીકત મહારાજએ સરદારોને કહી સંભળાવી અને જોડ્યા, “માનાજી શવ ! ખરૂં કહું તો ગુરૂ સમર્થના મારી નિદ્રાવસ્થામાં મળેલા જોધને લીધે જ અમે ખાનની મુલાકાત કબૂલ રાખેલી ખાન સશસ્ત્ર છે અને મુલાકાતનો ચોકખો ઢોંગ છે એટલી

ખાતમી અમને મળતાં જ અમે પણ હથિયારોમાંથી થઈ ગયા, અને આખરે વાઘનખની સહાયથી અમે શત્રુને ઠાર કર્યો. તમારા જેવા જીંગરબાન સરકારોથી પણ અમે એ દર્શનની અને પત્રની વાત અત્યારસુધી ગુપ્ત રાખી હતી પણ આ તમારી દીકરીએ આણેલા પત્રને લીધે તે વાત બહાર પાડવાની અમને ફરજ પડી છે. માનાજીરાવ ! તાબુખીની વાત છે કે તે બન્ને પત્રોના હસ્તાક્ષરો, વિગત તથા બહારનો દેખાવ, એ બધું એક સરખું જ છે. આ કેટલો વિલક્ષણ ચમત્કાર !”

આ હકીકત સાંભળીને બંધાનો અચળો બેવડાંયો અને દરેક દરબારી સગુણી સામે જોવા લાગ્યો. હવે ખુલાસો કરવો જ બોધ્યો એવું સમજીને સગુણા જરા રિમત કરી નિમ્નવદને બોલી, “સરકાર ! આ આખો બનાવ જે કમમાં બન્યો તે કમમાં હું આપની સમક્ષ રજુ કરું છું પરંતુ તે પહેલાં મારા એક અપરાધની સરકારે ક્ષમા આપવી ઘટે.”

“કબૂલ, અપરાધ શો છે તે ન બાણવા છતાં યે ક્ષમા આપી દઈએ છીએ, બા. પણ વાત શી છે તે કહી નાખ.” મહારાજા ઉતાવળ કરતાં બોલ્યા.

તે બોલવા લાગી. “ડીક છે સરકાર ! સાંભળો ત્યારે, સરકારે જેમને લખકર સજા ફરમાવી છે તેમની—” અહીં તે થોડીક થોડી અને મહારાજા વચ્ચે જ બોલ્યા, “નીંખાજીનેડ તારા ટૂંક વખતમાં લખ થવાનાં હતાં એમજ ને ? વાત અમને માલૂમ છે પણ તેનું હવે શું છે ? તે અમારો હુકમ તોડીને ગઢની નીચે ઉતર્યો અને શત્રુની છાવણીમાં જઈ કાવત્રું રચી આવી તે બદલ કિંમતી બક્ષિસ લઈ આવ્યો. આમ તેણે અમારા બે અપરાધ કર્યા છે.”

“હાજી સરકાર ! તે હું પણ કબલ કંઈ છું.” સગુણા અત્યંત નઅપણે બોલી. “પરંતુ મારી હકીકત તેમનાથી જૂદી જ હોવા છતાં તેમના અપરાધોને લગતી હોવાથી મારે બોલવું પડે છે. તેઓના શત્રુની છાવણી જઈ આવ્યાના સમાચાર મને મળ્યા ત્યારે મને પણ બહુ જ ખોટું લાગેલું અને અપરાધ કબૂલ કરી સરકારની ક્ષમા માગવા માટે મેં તેમને પુષ્કળ વિનવેલા. પરંતુ એમણે પોતાની હઠ છોડી જ નહિ. તે જ દિવસે તેઓ પાછા ખાન પાસે જનાર હતા પરંતુ ખુદ સરકાર જ રાતે પહેરે પહેરે ભરનાર હોવાથી એમનો તે ખેત પાર પડ્યો નહિ. પણ મારા પર ઈશ્વરની કૃપા હતી અને પિતાજી પણ અનાયાસે એ રાતે સરકારની જોડે હોવાથી મને ઠીક અવસર મળી ગયો.”

“એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?” માનાજીરાવ ઉભા થઈને બરાડી ઉઠ્યા.

“બાપાજી ! માફ કરો. આંમ ગુસ્સે ન થાઓ.” સગુણા શિવાજી તરફ વળીને બોલી. “સરકાર ! અમારૂં કુટુંબ સ્વામી-નિષ્ઠ અને સરકારને માટે જાન કુરબાન કરે એવું હોવાથી (નીંખાજી તરફ જોઈને) તેમની વર્તણૂક મને પસંદ પડી નહિ પરંતુ એમના વચનથી બંધાયેલી હોવાથી એમની ભૂલ સુધારવાની જવાબદારી મેં મારે શિર લીધી અને એટલો બધો સખત પહેરો હોવા છતાં ઈશ્વર પર ભરોસો રાખીને હું ગઢની નીચે ઉતરી.”

“શું અમારા બધાની નજર ચૂકવીને ?” મહારાજાએ આશ્ચર્ય અકિત થઈને પૂછ્યું.

“હા સરકાર અને તે માટે મને આપે ક્ષમા આપી છે.”

ત્યાર પછીની બધી હકીકત સગુણાના શબ્દોમાં કહી મકરણુ લંબાવવા કરતાં થોડા જ શબ્દોમાં તે રચ્યુ કરવી એ

ઠીક થઈ પડશે. સગુણા ગઢની નીચે ઉતરી એટલું જ નહિ પણ નીંખાણના વેશમાં તે ખાનની છાવણીમાં ગઈ. ત્યાં ગયા પછી હુલાનો ખેત રદ કરાવી શિવાળ પર ખરીતો મોકલવાનું ખાનને કેવી રીતે સમજાવ્યું એ તો આગળ આવી ગયું છે. આ બધી હકીકત કહ્યા પછી સગુણા બોલી. “સરકાર સાહેબ એકલા ખાનને મળવા આવે એવી સલાહ ખાનને આપીને એ બધી હકીકત મેં આપને પત્ર મારફત જણાવી અને તે પત્ર હું પોતે આપના મંત્રક આગળ મૂકી ગઈ. મારા સુદેવે અને સરકારના પુણ્યપ્રતાપે તે જ વખતે ગુરૂ સમર્થે મારાપર દયા કરી સરકારને દર્શન દીધાં એટલે આ પત્રની ખાખતમાં વિશેષ તપાસ થઈ નહિ.”

“આ પહેલો પત્ર પણ તારા જ હાથનો છે શું ? મહારાજ વિસ્મયપૂર્વક બેઠ્યા.

“હા સરકાર ! બન્ને પત્રોના અક્ષરો મેળવી જોવાથી એ વાત સાફ જણાઈ આવશે.”

પોતાના દિલ પરનો મોટો બોલો દૂર થયો હોય એવી લાગણી શ્રી શિવાળને થઈ અને તેઓશ્રી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકીને બોલ્યા, “એમ ત્યારે તો ખાને પ્રાણ છોડતી વેળાએ જે શબ્દો (‘તે ખીજે નીંખાણ’ અને ‘તેણે મને ખસાવર’) ઉચ્ચારેલા એ ખસ જ નિવડયા.”

મહારાજનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેઓ સગુણા તરફ વાતસલ્યની નજરે જોવા લાગ્યા અને ગદ્ગદિત કંઠે બોલ્યા, “છોકરી ! ધન્ય હો તને ! અમારા જીવની ખાતર તેં કેટલું મોટું સાહસ ખેડ્યું ? કેટલો પરિશ્રમ અને કેટલો બધો ઉઘાટ વેડયા ? તારા એ લોકોત્તર ગુણાથી આજે તેં અમને પણ શરમાવી દીધા છે. તારા જેવા પુણ્યશીલ આત્માના ભેર પર

જ આ શિવાળ પોતાને શબ કહેવડાવે છે તેમાં તલભાર શંકા નથી. ધન્ય હો માનાલસાવને ! કે જેને પેટે આવા અદ્વિતિય કન્યારત્નનો જન્મ થયો છે. ખરેખર સગુણા ! તારી વીરતા અજબ છે. તું ખરેખરી વીરાંગના છે.”

“પણ એ બધો મહારાજના પુણ્યનો જ પ્રતાપ છે. એમાં મેં આટલું બધું શું કરી નાખ્યું ?” સગુણા સલજીં બોલી.

મહારાજ ફરીથી તેની તારીફ કરતાં બોલ્યા, “ગમે તેમ પણ તેં અમને આજે છક્ક કરી હીધા છે અને આ બધી ખટપટ શા માટે ? નીંબાળ તરફના તારા શુષ્ક અને સાત્વિક પ્રેમને ખાતર તે આ બધું કરેલું. અરેરે સગુણા ! મને તારી ઘણી દયા આવે છે. તારા જેવી વીરાંગનાનો સંબંધ આવા કૃતક અને બાયલા માણસની સાથે જોડાય એ મને જરા ચે પસંદ નથી. પણ ઈશ્વરનો સંકેત જો એવો જ હશે તો તારા ઉપકારનો થોડોક પણ બદલો આપવા માટે મારે તેને પણ માફી આપવી જોઈએ. ઠીક છે વીર કન્યા ! તારા આ અત્યુત્તમ ગુણોથી જો તેં આજે અમારા પ્રાણ બચાવ્યા છે તો તારા દ્વાવિ પતિને બચાવવા માટે શા સાડું હું મારી દયાનો ઉપયોગ ન કરું ? તાનાળ ! તેની જાંજીરો તોડી નાંખો અને તેનો અપરાધ માફ થયો છે એવું જાહેર કરો. સગુણા જેવી સુશીલ, ધર્મશાળી અને વીર રમણીના સહવાસથી ફરીથી તેને હાથે આવું કુકૃત્ય થશે નહિ એવી અમે ઉમેદ ધરાવીએ છીએ.”

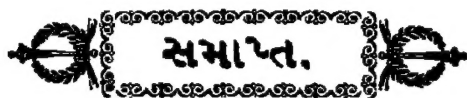
નીંબાળને બંધમુક્ત કરવામાં આવ્યો તે વખતના દેખાવો કંઠેણા અને આનંદની મિશ્રિત લાગણી પેદા કરનારા હતા. પિતા પુત્ર બન્નેએ એકદમ મહારાજના ચરણ પકડી લીધા અને મહારાજએ તેઓને હાથ પકડીને ઉભા કરી આસન

પર બેસાડયા. દરબારીઓની આંખમાંથી તે વેળાએ આનંદના અશ્રુઓ વહી રહ્યાં હતાં અને સહુ કોઈ સગુણની ધીરજ અને સાહસની તારીફ કરી રહ્યા હતા.

મહારાજાએ દરબારમાં જ સગુણનો તથા નીંબાળનો હસ્તમેળાપ માનાજીરાવના હાથે કરાવ્યો અને નીંબાળને થોડોક ઉપદેશ આપી તથા સગુણને કન્યાદાનમાં પાંચ ગામે આપીને તે દિવસનો ખૂબ લખાયેલો દરબાર બરખાસ્ત કર્યો.

હવે શું બાકી રહ્યું ? સગુણ અને નીંબાળનો પાશ્વિગ્રહણ વિધિ થઈ ગયો હતો. બાકી રહ્યો માત્ર લોજનવિધિ. પહેલા જ સુસુહૂર્તે બન્નેનો મોટા ઠાઠથી મંગલ વિવાહ થયો અને માનાજીરાવ ફીકરમાંથી છૂટયા. ખુદ મહારાજા લગ્નમાં હાજર હતા એટલું જ નહિ પણ લગ્નનો અર્ધો અર્થ સુદ્ધાં સરકારી ખર્ચનામાંથી અપાવ્યો.

મહારાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે નીંબાળ ખરેખર સુધરી ગયો. સગુણના પવિત્ર સહવાસથી તે સ્વામીનિષ્ઠ બની ગયો એટલું જ નહિ પણ પોતાની વિદ્યાસભરી અને ધર્માનભરી વર્તણૂકથી તેમજ પોતાની ભારે શૂરવીરતાથી એ આગળ જતાં છંત્ર-પતિનો જમણો હાથ બનીને રહ્યો. પણ આ બધા કોના પ્રતાપ ? વીરાંગના સગુણની વીરતાના જ આ પ્રતાપ હતા. ધન્ય હો એ વીરાંગનાને !

દુઃખ દેસીયાં બાળીને ઘણીએ રે,
 કાંતી સુતર ઢીનને છવાડીએ રે,
 પ્રીતિ ધરીએ આઢીને ખ્યાર હો બહેની !

સાચી જગત્ સેવા સાધીએ રે !

* * * *

સુતરના તાર ગૂંથી દેવાધીજ્ઞતા લાવીએ,
 ચક્ર ધરી રેડીયાતું, દુનિયા મળવીએ,
 મોહ માયા પરદેશીનાં ટાળીએ રે;

બહેની ! લીધી પ્રતિજ્ઞાઓ બાળીએ !

(‘સ્વરાગ્ન્ય મરણવંશી’માંથી)

બાદી પહેરો.

